

ҲАМИДЖОН ҲОМИДОВ

"ШОҲНОМА"НИНГ
ШУҲРАТИ

ТОШКЕНТ — "ЎЗБЕКИСТОН" — 1991

83.3(0)4

X 63

Муҳаррир — С. Абдукаримов

X 63

Ҳомидов, Хамиджон.
"Шоҳнома"нинг шуҳрати.—Т.: Ўзбекистон,
1991.—96 б. |
ISBN 5-640-00795-8

Маълумки, Фирдавсийнинг ўлмас "Шоҳнома"сида халқ қаҳрамонлиги, ватанпарварлик, адолат ва маърифат гоялари тараннум этилган бўлиб, у дунё эпосининг гултожиси ҳисобланади.

Қўлингиздаги ушбу асар эса, азиз китобхон, 120 минг мисрадан иборат ана шу бадиий обиданинг жаҳонгашта саргузашти, дунёвий тақдири, буюк ижодкорнинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида ҳикоя қилади.

Асар кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

Хамидов, Хамиджан. Слава "Шах-Наме".

ББК 83.3(0)9

№238-91

Навобий номли ЎзССР
давлат кутубхонаси

X 0103070000-61 91
M 351(04)91

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 1991 й.

Баҳром Гўр шоҳлиги даврида бир вилоят халқи исён кўтаради. Шоҳ сипоҳсолорини чақириб қўзғолонни бостириб келишни буюради. Бош қўмондон ўзига забардаст ёрдамчи беришни талаб этади. Шоҳ "лашкар-бошиларидан хоҳлаганингни ҳамроҳ элт" дейди.

— Шоҳим, зиндонингизда менинг бир жасур ҳамқишлоқ дўстим бандда ётибди, ўшани бўшатсангиз, ўзим билан жангга элтсам,— дейди сипоҳсолор.

— Унинг жазоси ўлим, у газандадан яхшилик келмайди,— дейди Баҳром Гўр.

— Шоҳим! Сиз у йигитни яхши билмайсиз, у жасоратли йигит, исённи бостиришда ўзини кўрсатади,— ўз сўзида туриб олади қўшин бошлиғи.

— Майли, гапимга кўнмадинг — кўнмадинг! Ҳар ким не қилса ўзига қилади, дўстингни бўшатиб олиб кетавер,— дейди шоҳ афсусланган бир оҳангда.

Сипоҳсолор дўстини зиндондан чиқариб, катта қўшин билан исённи бостиргани жўнабди. Улар йўлда бир қишлоққа тушишибди. Тунги суҳбат пайтида қишлоқ оқсоқоли мақтаниб:

— Бизнинг қишлоқни "дониш қишлоқ" дейдилар, етти яшардан етмиш яшаргача ҳикматгўй,— дебди.

— Бўлмасам, менинг тақдиримни айтиб беришсинчи,— сўрабди сипоҳсолор.

Бир мўйсафид алланималарни ўқигандай бўлиб, юлдузларга қараб бир нарсани тафтиш қилибди-да, дебди:

— Тақсири олам, Сиз яқин дўстингизнинг қўлида ҳалок бўласиз.

Бу ногихоний фикр сипоҳсолорни довдиратибди. У қўшхонасига боргач, "Шоҳим, мен дўстимни зиндондан халос этиб янглишган эканман. Ушбу номани элтиши

билан билганингизни қилинг" деган мазмунда нома битиб, муҳраб, ҳалиги дўстини чорлаб дебди:

— Зарур иш чиқиб қолди, мана шу номани шоҳга тез элтиб, бот изингга қайтгин!

Дўсти мактубни олиб йўлга тушибди. Бир оз юргач "нима ёзиб юборди экан?" деб номани очибди ва ундаги ёзувга кўзи тушгач, орқасига қайтибди-да гафлатда ётган сипоҳсолорнинг калласини олиб, қочиб қолибди.

Буюк Фирдавсийнинг ўлмас "Шоҳнома"сида халқ қаҳрамонлиги, ватанпарварлик, тинчликсеварлик, адолат ва маърифат ғоялари минг элликдан зиёд қаҳрамонлари сиймосида, юзлаб мифологик, тарихий, ҳаётий воқеалар тасвири жараёнида ана шундай юксак пафос билан ифодаланган. "Шоҳнома" дунё эпосининг гултожи ҳисобланади. Унда Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон халқларининг қадимги ҳаёти, кураши, эътиқоди, маданияти, санъати, илм-фани, чорвачилигу қишлоқ хўжалиги, савдо-сотик, қўшни халқлар билан иқтисодий, маданий ҳамкорлиги ҳақида кўплаб мулоҳазалар мавжуд; юзлаб тарихий ва географик атамалар, чорвачилик, ҳарбий ҳунар, касб-корга, меъморчиликка, илм-фанга доир номлар, терминлар, турли элатларнинг этнографиясига доир, ҳарбий тактика ва стратегияга оид фикрлар асарнинг илмий қимматини кўрсатади. 120 минг мисрадан иборат бу бадиий обида дунё эпопеясининг машҳур намуналари бўлган Гомернинг "Илиада" ва "Одиссея"си, Дантенинг "Илоҳий комедия"си, финларнинг машҳур "Калеваласи"дан ҳам бир неча марта қатта. Бугина эмас, "Шоҳнома" ўзининг ғоявий-бадиий қудрати билан ҳам юксак даражадаги асар. Унинг бу фазилатини эътироф этган даҳо санъаткор, Шарқ шеърятининг бобокалони Алишер Навоий шундай деган эди:

Рақам қилди фархунда "Шоҳнома"е,
Ки синди жавобида ҳар хомае.

Мусаллам дурур зоҳиран бу иши,
Ки маъразага келмайду ҳар киши.

Дунё адабиётининг буюк сиймоси Абулқосим Фирдавсий жаҳон эпосининг гултожиси бўлмиш "Шоҳнома"нинг хотимасида ўз умри, шеърӣ даҳосининг боқийлиги ҳақида бундай деган эди:

Кўп олий қасрлар бўлурлар хароб,
Уруб қору ёмғир, шамол, офтоб.

Вале шеърдин бу бинойи жаҳон,
Уни дарз этолмас шамолу бўрон.

Сухан тухмин экдим чекиб меҳнатим,
Мен ўлма, асрлар яшайдур отим.

Фирдавсий янглишмади. Замонлар ўтди. Башарият тарихи не-не ҳодиса ва воқеаларни бошидан кечирди... Бироқ айрим гоё ва тушунчаларнинг умри тугаётганига қарамай, Фирдавсийнинг юксак шеърӣ қасри — "Шоҳнома" минг йилдан бери авлоддан-авлодга ўтиб, яшаб келмоқда. Бунинг сири шундаки, Абулқосим Фирдавсий инсоннинг олижаноб фазилатларини, унинг заковати ва қудратини, эл ва юрт олдидаги бурчини, бахт ва саодат, осойишталик ва фаровонлик учун курашини, зулматга қарши зиёнинг, жаҳолатга қарши маърифатнинг ғалабаси муқаррарлигини юксак санъаткорона маҳорат билан бадий акс эттирди, халқнинг, унинг даҳосининг мангулигини ифодалади.

Абулқосим Фирдавсий феодал ўрта асрида яшади. У сомонийлар давлатининг шавкат ва салтанатини, унинг таназзули ва емирилишини, ғазнавийлар сулоласининг ҳукмронлигини, даҳшатли феодал ўзаро урушларни, муҳташам сарой ва хароба кулбаларни, бидъат билан тафаккур, жаҳолат билан илм-фан ўртасидаги кураш-

ларни кўрди. Халқ яратган моддий ва маънавий бойликлар, илм-фан ютуқлари, санъат ва адабиёт обидалари унга куч-қувват ва туганмас илҳом бағишлади.

Абулқосим Фирдавсий 940 (ёки 941) йилда Табарон вилоятининг Тус шаҳридан у қалар узоқ бўлмаган Бож қишлоғида дунёга келди. Айрим манбаларда шоирнинг номи Шарафшоҳ деб таъкидланади. Чунончи, Мавлоно Фаҳриддин Али Сафи "Латойиф-ут-тавоиф" китобида қуйидагича ёзади: "Туслик Фирдавсий ўз замонасининг беназири эрди. "Шоҳнома" асари унинг фазлу камолатини тасдиқлайдиган ёрқин далил ва муносиб шоҳиддир. Унинг номи Ҳасан бинни Исҳоқ бинни Шарафшоҳ бўлиб, Тус деҳқонзодаларидан эди. Ўз вақтини деҳқончилик ишлари билан ўтказарди. Айтишларича, Тус ҳокими Фирдавс номли гоятда гўзал бир боғ бунёд этган бўлиб, шоирнинг отаси Исҳоқ бинни Шарафшоҳ ана шу боғнинг боғбони эди. У мана шу нисбат ва муносабат билан ўзига Фирдавсий тахаллусини олган экан..."¹. Фирдавсий оиласи мансуб бўлган ўрта ҳол ер эгалари — деҳқонлар X асрдан янги ва йирик мулкдорларнинг сиқуви билан аввалги мавқеларини йўқотиб, хийла қашшоқлашиб қолган эди. Отасининг вафотидан сўнг боғнинг тасарруфи Фирдавсийга қолади.

Фирдавсий халқ оғзаки ижодини, ёзма адабиёт ва тарих китобларини иштиёқ билан ўрганadi, қадимги афсона ва ривоятларни мароқ билан тинглайди, уларни ёзиб боради, араб ва паҳлавий (қадимги Эрон) тилларини мукамал эгаллайди. Илмга чанқоқ ва заҳматкаш Фирдавсий Ўрта Осиё, Эрон, Юнон, Ҳиндистон ва араб олимларининг асарларини қунт билан ўрганadi ва замонасининг пешқадам донишмандларидан бири бўлиб етишади.

Фирдавсий ўз ижодини лирикадан бошлади. У шеърятда катта тажриба тўплаб, истеъдодли қаламкаш сифатида шуҳрат қозонган бир паллада — 35 ёшида "Шоҳнома"ни яратишга киришди.

"Шоҳнома"нинг вужудга келиш тарихи узоқ ва мураккаб: Сомонийлар даврида қадим эпик асарлар ва сосоний подшоҳларнинг солномалари асосида паҳлавий тилида "Хватай-намак" ("Худойнома" — "Ҳукмронлар

1 Мавлоно Фаҳриддин Али Сафи. Латойиф-ут-тавоиф, "Ирфон", Душанбе, 1968, 118-бет.

китоби") тўплами яратилган эди. "Хватай-намак" қайта-қайта ишланиб, X асрда "Шоҳнома" номи билан юритила бошлайди. Наср ва назмда бир неча "Шоҳнома" пайдо бўлади. Шулардан бири "Шоҳномаи Мансур" дир. Йирик амалдор ва лашкарбоши Абумансур Муҳаммад Абдураззоқ Тусийнинг буйруғи билан 957 йилда Абумансур ал-Маъмарий деган кишининг назорати ва иштирокида насрий "Шоҳнома" яратилади. Шунинг учун у "Шоҳномаи Мансур" деб аталади. Бу асарнинг фақат муқаддимасигина бизгача етиб келган. Тахминан 963 йилда Абулмуайяд Балхий ҳам насрий "Шоҳнома" яратади. Шу асар билан деярли бир вақтда Масъуд Марвазий ҳам шеърини "Шоҳнома" битади. Мана шу тажрибалардан сўнг бухоролик шоир Дақиқий сомоний ҳукмдорлар топшириғи билан ўз "Шоҳнома"сини яратишга киришади, бироқ уни тугаллашга муяссар бўлолмайди. Дақиқий жами минг байтдан иборат Зардушт, Гуштасп ва Аржасп достонларини ёзишга улгуради. Тасодифий фожиали ўлим (у базмда ўлдирилади) катта ижодий режани амалга оширишга имкон бермайди. Қадимий афсона ва ривоятларни, тарих китобларини мукамал билган Фирдавсий Дақиқий бошлаган ишни давом эттириш ва ниҳоясига етказишга қарор қилади.

Фирдавсийнинг таъкидлашича, дўстларидан бири уни "Шоҳнома" ёзишга қистаб рағбатлантиради. Дастлаб дўстидан моддий ёрдам олиб иш бошлаган Фирдавсий "Шоҳнома"нинг давомини деярли муҳтожликда ва алам-мусибатда ёзади. У йигирма йил заҳмат чекиб, 994 йилда асарини тугатади. Бироқ шу орада сомонийлар сулоласининг ҳукмронлиги емирилиб, тахтни мустабид Султон Маҳмуд эгаллаб олган эди. Султон Маҳмудга шу ҳолида "Шоҳнома"ни манзур қилишга кўзи етмаган Фирдавсий уни таҳрир қилиш ва Султон Маҳмудга "мувофиқлаштириш"га киришади. Шоир яна ўн йилдан зиёдроқ меҳнат қилиб, ҳижрий 400 (мелодий 1010—1011) йилда "Шоҳнома"нинг иккинчи таҳририни ниҳоясига етказди.

Фирдавсий 30—35 йиллик мураккаб ижодий меҳнатининг маҳсули бўлмиш 60000 байтдан иборат (бундан минг байти Дақиқий қаламига мансуб) "Шоҳнома"ни Султон Маҳмудга тақдим қилади. Бироқ шоирнинг умид-орзулари пучга чиқади. Ватанпарварлик ва халқчиллик руҳида ёзилган қаҳрамонлик эпоси

босқинчи ва жоҳил Султон Маҳмудга маъқул бўлмади. "Шоҳнома" қадрланмади, шоир тақдирланмади.

Фирдавсийнинг шу воқеадан кейинги саргузаштлари манбаларда турли ривоят ва афсоналар билан қоришиб кетган. Ғазабланган шоир "Султон Маҳмуд ҳақида ҳажв" асарини ёзади. Ҳажв "Шоҳнома"нинг айрим қўлёзма нусхалари ва нашрларига илова қилинган. Ҳажв шоирнинг Султон Маҳмудга қарши ғазабли хитоби билан бошланади:

Аё шоҳ Маҳмуди кишваркушоӣ,
Зи кас гар натарси, битарс аз худой.

М а з м у н и:

Эй ўлкаларни эгалловчи шоҳ Маҳмуд, агар сен кишилардан қўрқмасанг, худодан қўрққин.

Шундан сўнг шоир 30—35 йиллик меҳнати тақдирланмаганини айтиб, Султон Маҳмудга қарши лаънат тошларини ёғдиради:

Ўттиз йил тинмайин умр сарф этдим,
Сўз билан Ажамни олиб тиритдим.

Шоҳ аждоди асли эмасди тождор,
Шунингчун тождорни этаётир хор.

Унинг отаси шоҳ бўлганда агар,
Қўйган бўлур эди бошим узра зар.

Насаби буюклик кўрмаганидан,
Юксаклик кўринмас ундан.

"Шоҳнома" устида ўттиз йил тамом,
Тиришдим, олмоққа хазина, инъом.

Менга ҳам султоним айлар деб ниёз,
Этар деб йигитлар ичра сарафроз.

Армуғон олмадим, бўлдим дарбадар,
Армуғоним бўлди бир чақа қадар.

(Усмон Носир таржимаси)

1 Бу ҳажвия шоир Усмон Носир томонидан 1934 йили Фирдавсий юбилейи муносабати билан таржима қилинган. Таржима қўлёзма ҳолида сақланиб қолган.

Ҳажвнинг охирида шоир мен бу аччиқ сўзларни айтиш билан бошқа ҳукмронлар бундан ибрат олсинлар, шоирларга озор ва зиён-заҳмат етказмасинлар, дейди.

Ривоятларга кўра, жоҳил 'Султон Маҳмуд Фирдавсийни филнинг оёғи остида топтатиб ўлдиришга қарор қилади. Шоир Ғазнадан қочиб кетишга мажбур бўлади. У Ҳиротга, у ердан Тусга йўл олади. Тусдан Табаристон (Мозандарон)га, кейин Ироққа ўтади. Манбалардаги маълумотларга кўра, Фирдавсий Бағдодда "Юсуф ва Зулайҳо" достонини битади (тадқиқотчилар Фирдавсийга нисбат берилган "Юсуф ва Зулайҳо" достонини аслида бошқа шоирларга мансуб, деб ҳисобладилар. Профессор А. Тоҳиржонов достоннинг Фирдавсий қаламига мансублигини исботлади). Умрининг охирида Фирдавсий ватани — Божга қайтади. Бир неча йил ўз боғида яшаб, 1025—1026 йилларда ўша ерда вафот этади. Реакцион гуруҳлар уни кофир, деб мусулмон мазоирига кўмишга ижозат бермайдилар. Шоирнинг жасади ўз боғига дафн қилинади.

Фирдавсий билан Султон Маҳмуд орасидаги зиддият заминида бир қанча афсоналар пайдо бўлган. Уларда тарихий ҳақиқатнинг қанчалик берилишига қарамай, улуг шоир фожиасининг халқ фантазиясидаги ифодасини кўрамыз. Шулардан бирида қуйидагича ҳикоя қилинади:

Фирдавсийнинг боғидан катта ариқ ўтар экан. Шоир кўпинча ариқ бўйида ўтириб, шёр битар, боғ ва сув унга илҳом бағишлар экан. Шоир ариқни тошқиндан сақлаб қолиш учун тўғон қурмоқчи бўлибди. Лекин маблағи йўқ экан. Бунинг устига боққа катта солиқ солинар экан. Шоир арз-ҳол айтмоқ учун Султон Маҳмуднинг пойтахти Ғазнага йўл олибди.

Ғазнада у бир боққа кирибди. У ерда Султон Маҳмуднинг уч шоири: Унсурий, Фарруҳий ва Асжадий суҳбатлашиб ўтиришган экан. Қишлоқи йигитни кўрган шоирлар бошлиғи Унсурий "Биз шоирлармиз, шоирлардан ўзга кишини мажлисимизга яқин йўлатмаймиз, ҳар қайсимиз бир мисрадан шёр айтамыз, тўртинчи мисрасини сен айта олсанг, бу ерда қоласан, бўлмаса йўлингга кетасан",— дедди. Фирдавсий қабул қилибди.

У н с у р и й:

Чун орази ту моҳ набошад равшан

(Сенинг юзингдек ой ҳам равшан бўлмас).

А с ж а д и й:

Монанди рухат гул набувад дар гулшан
(Сенинг юзингдек гулшанда гул топилмас).

Ф а р р у ҳ и й:

Мижгона-т ҳаме гузар кунад аз жавшан
(Киприкларинг совутни ҳам тешиб ўтади).

Ф и р д а в с и й:

Монанди синони Гев дар жанги Пашан
(Улар Пашан жангидаги Гев найзасига ўхшайдилар).

Унсурий тўртинчи мисрани эшитиши билан
Фирдавсийдан узр сўраб, ундан:

— Сен Ажам шоҳлари тарихини биласанми?— деб
сўрабди, Фирдавсий:

— Ҳа, у тарихни биламан,— деб жавоб берибди.

Гўё Султон Маҳмуд Унсурийга Ажам шоҳлари
тарихини назм билан битиш вазифасини топширган экан.
Бироқ у бу топшириқни бажаришга ожизлик қилибди.
Фирдавсийнинг донишмандлиги ва истеъдодидан мамнун
бўлган Унсурий уни саройга олиб борибди. Султон
Маҳмуд Фирдавсийга "Шоҳнома"ни ёзиш вазифасини
топширибди. Шоирга катта ваъда (айрим ривоятларда,
ҳар байтга бир мисқол олтин) берган Султон ўз ваъдасига
вафо қилмабди, шоирни тақдирламабди. Бундан ғазаблан-
ган шоир Султонни ҳажв қилиб, қочиб кетибди.

Замонлар ўтиб, 1923 йилда Эрон Мажлисининг депу-
тати, шоир ва олим М. Баҳор Фирдавсий қабрига мақбара
қуришни таклиф қилган. Бироқ Эрон ҳукумати мақбара
қуришга маблағ ажратмади. 1934 йил Фирдавсийнинг
минг йиллик юбилейига чиқарилган махсус лотореядан
тушган маблағ ҳисобига шоирнинг мақбараси қурилиб
битди.

БАРҲАЁТ ОБИДА

Фирдавсий "Шоҳнома"сининг асосини Ўрта Осиё ва Эрон
халқларининг узоқ—20 аср давомида яратган ижодиёти
— ривоят, афсона ва халқ қаҳрамонлик эпоси ташкил
этади. "Шоҳнома"нинг асосий қаҳрамонлари — Каюмарс,
Хушанг, Таҳмурас, Жамшид, Гершасп, Исфандиёр,
Афросиёб, Кайковус, Сиёвуш ва ниҳоят бош қаҳра-

1908 йилда тошбосмада чоп этилган Хомушийнинг "Шоҳнома"и туркийсига себзорлик мусаввир уста Абдурахмон чизган суратлардан "Рустам билан Ашкбус жанги" тасвири.

мон Рустам образи халқ оғзаки ижодида яратилиб, сайқал топган эди. Фирдавсий бу образларни ижодий қайта ишлади, уларни такомиллаштирди. Шу билан бирга, ёзма асарлар, "Авесто", тарих китоблари ва солномалар улуг шоир ижодиёти учун бой манба бўлиб хизмат қилди.

"Шоҳнома"нинг муқаддимаси классик адабиёт анъанасига кўра худога бағишланган мисралар билан бошланади. Шундан сўнг шоир ақл ва унинг таърифи, дунё ва инсоннинг пайдо бўлиши, насрий "Шоҳнома"нинг тўпلام ҳолига келиши, Дақиқийнинг саргузашти ва "Шоҳнома"нинг яратилиши ҳақида ҳикоя қилади ҳамда Хуросон ҳокими Абумансур ва Султон Маҳмуд Ғазнавийларни мадҳ қилади.

"Шоҳнома" мазмуни ва тасвир объектига кўра афсонавий, қаҳрамонлик ва тарихий қисмларга бўлинади. Унинг мавзуи шоҳ Каюмарснинг туғилиши ва унинг ҳукмронлиги билан бошланади.

Ҳурмуз бошлиқ ёруғлик ва эзгулик кучлари билан Аҳриман бошлиқ қоронғулик ва ёвузлик кучлари ўртасида қаттиқ кураш боради. Ҳурмуз Каюмарсни вужудга келтиради. Каюмарс кишиларни ваҳшийлик ҳаётидан меҳнат ва ибтидоий маданиятга олиб чиқади. Бироқ кишиларнинг бахтли ҳаёти узоқ давом этмайди. Аҳриман ва унинг сон-саноқсиз девлари ҳамда аждарлари инсон ва унинг бахт-саодатига қарши даҳшатли ҳужум бошлайди. Қаттиқ жангларда Каюмарснинг ўғли Сиёмак ўлдирилади. Сиёмакни ўлдирган қора девдан Каюмарс ўч олади. Кишиларнинг бахт-саодати яна тантана қила бошлайди. Каюмарснинг вафотидан сўнг тахтга Сиёмакнинг ўғли Ҳушанг чиқади.

Ҳушанг бобоси ва отаси изидан бориб, темир ва темирчиликни кашф қилади, кишиларни деҳқончиликка, ариқ қазिश, боғу роғлар барпо қилишга, чорвачилик ва бошқаларга ўргатади. Қирқ йил ҳукмронлик қилган Ҳушангдан сўнг унинг ўғли Таҳмурас ҳукмрон бўлади. Таҳмурас девларни мағлуб қилади, натижада кишиларнинг ҳаёт фаровонлиги ошади.

Таҳмурасдан кейин тахтга унинг ўғли Жамшид чиқиб, 700 йил ҳукмронлик қилади. Унинг даврида кишилар касалик ва ўлимни билмайдилар. Жамшид давлатни мустақкамлайди, қўшин тузади. Бироқ Аҳриманнинг фитнаси билан Жамшид ҳукмронлигининг охири давларида мутакаббирликка берилиб кетади, ўзини худо билан тенг тутаяди. Арабистонда Мардос деган донишманд подшонинг Заҳҳок деган жоҳил ва золим ўғли бўлади. Заҳҳок Аҳриманнинг фитнаси билан кекса отасини ўлдириб тахтга чиқади ва Эронни забт этади, эл-юртга қаттиқ зулм қила бошлайди, қочиб кетган Жамшидни қўлга тушириб, қатл қилади. Жамшид авлодидан бўлган Отибиннинг ўғли Фаридун эса тоққа қочиб кетади. Аҳриман кишиларнинг бошига солган зулм ва бахтсизликлар билан қаноатланиб қолмайди. У Иблис қиёфасида Заҳҳокнинг ошпази бўлиб, унинг ишонч-эйтиборини қозонади.

Кунларнинг бирида Иблис Заҳҳокнинг икки елкасидан бўса олишга рухсат сўрайди. Иблиснинг сеҳрли нафаси билан Заҳҳокнинг икки елкасидан иккита катта илон ўсиб чиқади. Иблис табиб қиёфасида Заҳҳокнинг даргоҳига келади. У Заҳҳокка жонини сақлаб қолиш учун мамлакатдаги йигитларни бирин-кетин ўлдириб, илон-

ларни уларнинг мияси билан боқишни маслаҳат беради. Жуда кўп йигитлар қирилиб кетади.

Кова деган темирчининг ўн саккиз ўғли бўлади. Заҳҳок унинг ўн етти ўғлини ўлдиради. Навбат ўн саккизинчи ўғлига келади. Ғазабланган Кова саройга боради. Лекин у Заҳҳокдан ҳам, унинг аъёнларидан ҳам нажот топмайди. У чарм пешбандини найзага илиб, байроқ қилиб, халқни курашга чақиради. Заҳҳокга қарши бутун халқ курашга отланади. Уларга Фаридун бошчилик қилади. Заҳҳок мағлуб бўлади, унинг жасади Дамованд тоғининг ғорига михлаб ташланади. Фаридун тахтга чиқади. Шу ғалабадан сўнг Кованинг чарм пешбанди Эрон шоҳининг байроғи бўлиб қолади.

Фаридуннинг уч ўғли бўлади: Салм, Тур ва Эрож. Булар Яман шоҳининг уч қизига уйланадилар. Фаридун мамлакатни уч ўғлига тақсим қилиб беради. Мамлакатнинг Ғарбий қисмида Рум вилояти Салмга, шарқий қисми Чин билан бирга Турга тегади ва бундан сўнг Турон деб атала бошлайди. Марказий Эрон ерларини эса Эрожга беради ва уни валиаҳд эълон қилади. Ака-укалар ўртасида рашк-адоват бошланиб, Салм билан Тур Эрожни ўлдирадилар. Фаридун ғазабга келади. Эрожнинг набираси Манучеҳр бобосининг қасосини олишга отланади. Унга Наримон ва Сом деган паҳлавонлар кўмаклашадилар. Манучеҳр Салм ва Турга қарши курашда ғалаба қозонади. Фаридун ҳокимиятни унга тақдим қилади. Шу билан "Шоҳнома"нинг биринчи қисми тугайди. Асосий ва катта қисм — қаҳрамонлик дostonлари қисми бошланади.

Паҳлавон Сомнинг фарзанди йўқ эди. У ўғил кўради. Бироқ туғилган фарзанд Сомни қаттиқ қайгуртиради. Сом чақалоқнинг қарилардек оқ сочидан номус қилиб, уни Элбуруз тоғи этагига олиб бориб ташлайди. Бироқ бола омон қолади. Уни Семурғ боқиб катта қилади. (Семурғ унга отаси ташлаб кетгани учун Дoston деб ном беради.) Йиллар ўтади. Бола балоғатга етиб, паҳлавон бўлади. Кишилар орасида Семурғ ва сирли йигит ҳақида миш-миш гаплар тарқалади. У тоққа бориб ўғлини излаб топади ва Семурғга миннатдорчилик изҳор қилиб, боласини олиб қайтади. Семурғ Дostonга патидан бериб, бошингга мушкул иш тушганда шунини ўтга ташласанг, мен ҳозир бўламан, сени ҳар қандай бало-қазодан қутқараман, дейди. Сом ўғли Дostonга иккинчи бир ном - Зол (сочи оқ) деб исм қўяди. •

Сом ўз мансабини Золга топширади. Мамлакат билан танишмоқ ниятида саёҳатта чиққан Зол Кобулда Меҳробшоҳнинг қизи Рудоба билан учрашиб, уни севиб қолади, кўп синовлардан сўнг унга уйланади. Бошда ошиқ-маъшуқларнинг уйланишидан норози бўлган келин ва куёв томоннинг оталари шоҳ Манучеҳр билан Меҳроб Зол билан Рудобани авф этиб, катта тўй-томоша қилиб берадилар. Рудоба ҳомиладор бўлади ва қаттиқ азоб чекади. Зол маслаҳат ва кўмак олиш учун Семурғнинг патини тутатиб, уни чақиради. Семурғ мислсиз паҳлавон фарзанд кўрасан, Рудобанинг ой-куни тўлганда май билан маст қилиб, қорнини ёриб болани олиш керак, дейди. Дарҳақиқат, жуда азамат ва она сутига тўймас бола туғилади. Унга Рустам деб ном берадилар. Бир неча доя Рустамни парвариш қилади, у тез ўсади ва кичик ёшидаёқ паҳлавон бўлади.

Рустам афсонавий қаҳрамонлик кўрсатади. У бо-лалигидаёқ гурзи билан уриб ваҳший оқ филни ўлдиради, бутун саргузашт ва қаҳрамонликларнинг содиқ йўлдоши бўлган Рахш деган отни қўлга киритади. Рустам турли ваҳший ҳайвонларга қарши курашда, душманлар билан жангда мислсиз шижоат ва мардлик кўрсатиб, эл-юртни ҳимоя қилади. Кўп ўтмай Манучеҳр ўлади ва унинг ўрнига Навдар тахтга чиқади. Бироқ Навдар хийла мустабид шоҳ эди. Ҳатто аскар бошлиқлари ҳам уни тахтдан ағдармоқчи бўладилар. Лекин Сом келишмовчиликларни бартараф этиб, Навдарнинг тахтини ҳимоя қилади. Сомнинг вафотидан кейин Турон билан қаттиқ жанг бошланади. Афросиёб Навдарни асир олади ва қатл этади. Шу воқеадан сўнг Эрон билан Турон ўртасидаги ихтилофлар жиддийлашади.

Навдарнинг Тус ва Густаҳам деган икки ўғли бор эди. Зодагонлар буларнинг тахтга чиқишини истамас эди. Фаридун авлодидан бўлган кекса Зов тахтга кўтарилади. Бироқ унинг шоҳлиги узоққа бормайди ва ўлади. Шунда Рустам Элбурз тоғидан ёш Қайқубодни олиб келади. Қайқубод тахтга чиқади. Қайқубод ва унинг ворислари бўлган Кайковус ва Кайхисравлар даврида Рустам мислсиз қаҳрамонликлар кўрсатади.

Кайковус ўжар ва нодон эди. У Зол ва бошқа паҳлавонларнинг огоҳлантиришига қарамай, Мозандарон девларига қарши жанг бошлайди. Оқ дев Кайковусни кўр қилиб, уни ҳамда қўшинини асир олади. Рустамдан мадад

сўраб чопар келади. Мозандаронга икки йўл — яқин ва олис йўл бор эди, яқин йўл жуда хатарли эди. Рустам отасининг маслаҳатига кўра, яқин йўлни танлаб олади. Биринчи кун йўл-йўлакай ов-овлаб ҳориган Рустам ётиб дам олмоқчи бўлиб, Рахшни ўтлоққа қўйиб юборади. Рахш ўзига ҳамла қилган даҳшатли шерни тепиб ўлдириб, ўзини ҳам, Рустамни ҳам қутқариб қолади. Иккинчи кун Рустам сувсиз чўл-биёбонларни кезиб боради. Чанқоқлик уни толиқтиради. Бахтига узоқдан бир оҳу кўринади. Рустам оҳу бор ерда сув ҳам бўлади деб, чашмага етиб, ўша ерда уйқуга кетар экан, Рахшга танҳо жангга киришмай, хавф туғилса уйғотишни буюради. Чашмага яқин жойда даҳшатли аждар бор эди. Аждар Рахшга ташланади. Рахш Рустамни уйғотишга интилиши билан, аждар кўздан ғойиб бўлади. Бу аҳвол бир неча бор такрорланади, ахири Рустам уйғониб қолиб аждар билан жангга киришади ва уни ҳалок қилади. Тўртинчи кун қуёш ботиши олдида Рустам бир майсазорга етиб боради. Майсазордаги чашма бўйида май ва таомлар бор эди. Рустам қўлига танбур олиб ашула айтганда, уни бир жодугар эшитиб, гўзал қиз қиёфасига кириб, нозкарашма билан Рустам томон йўл олади. Бироқ Рустам Яздон номин ёд этиб май косани қўлига олиши билан жодугар аввалги қиёфасига қайтади. Рустам уни икки нимта қилиб ташлайди ва йўлда давом этади. Рустам бир далага етиб бориб, отини қантариб, дам ола бошлайди. Даланинг посбони Рахшни калтак билан қувлаб кетади. Уйғониб қолган Рустам посбонни ушлаб, қулоғини кесиб олади. Посбон шу жойнинг паҳлавони Авлодга арзга боради. Авлод қўшин тортиб келади. Рустам қўшиннинг бир қисмини қириб ташлаб, бир қисмини ҳайдаб, Авлодни асир олади. Рустам Авлод агар девлар ва Кайковус тутқунликда турган манзилни кўрсатса, унга азият етказмасликка ваъда беради. Авлод йўл бошлайди. Рустам Мозандаронга жўнайди, девларнинг бошлиғи Аржангни ўлдиради, бошқа девлар тумтарақай қочади. Кайковус ва унинг ҳамроҳлари Гударз, Тус, Гев ва бошқаларни озод этади. Бироқ Кайковус кўр бўлиб қолган эди. Табиблар унга Оқ девни ўлдириб, қонини кўзига суртса, дийдаси очилишини айтган эдилар. Рустам Кайковуснинг дардига малҳам бўлиш мақсадида катта жасорат билан Оқ девни ўлдиради ва қонини келтиради.

Кайковус девнинг қонини кўзига суртгач нигоҳи ярақлаб очилади.

Бироқ Мозандарон фожиаларидан сабоқ олмаган Кайковус Яманга қарши жанг бошлайди. Яман шоҳи уни гўё зиёфатга чақирган бўлиб, паҳлавонлари билан бирга асир олади. Шу орада Эронга Афросиёб бостириб киради. Бу сафар ҳам Рустам Эронни ҳимоя этади ва Кайковуснинг жонига оро киради. Бироқ Аҳриман яна фитна бошлайди. Унинг сеҳри билан Кайковус ниҳоятда кибрланиб кетади. Кайковус тахтга ўтириб, осмонга учмоқчи бўлади. Бургутлар тахтни кўтариб самога парвоз қиладилар. Бироқ кучдан толган бургутлар ортиқ учолмайдилар. Кайковус тахти билан бирга ерга қулаб тушади. Шундан сўнг мамлакат ҳаётида яна бахтсиз воқеалар рўй беради.

Рустам овга чиққанда Рахшни йўқотади. Уни қидириб Самангон юртига боради ва Самангон ҳокимининг қизи Таҳминага уйланади. Бироқ Таҳмина билан узоқ яшай олмай, ватанига қайтади. Таҳмина Рустамдан ўғил кўради. Болага Сўҳроб деб ном қўядилар. Сўҳроб отаси Рустам каби азамат ва паҳлавон бўлиб етишади. Сўҳроб отасини қидириб йўлга тушади. Турон ҳокими Афросиёб уни чалғитиб, Кайковусга қарши жангга йўллайди. Кайковус томонида турган Рустам билан Сўҳроб ўртасида яккама-якка олишув бўлиб, бу олишувда Сўҳроб оғир яраланади. Сўҳроб "мени номардлик билан ҳалок эттинг, буни отам эшитса, сендан қасос олади",— дейди. Рустам йигит билагидаги онаси берган нишонани кўради. Рустам доғ-ҳасратда ўртанади. У Кайковусдан шифобахш доридан беришни илтижо қилади. Ота-боланинг қаҳрамонлигидан ҳадиксираган, тахтидан хавфсираган Кайковус дорини бермайди ва Сўҳроб ҳалок бўлади.

Кайковуснинг хотини Судоба ўғай ўғли Сиёвушни севиб қолади. Сиёвушни ўз измига сололмаган Судоба унга туҳмат қилиб, Кайковусга чақади. Сиёвуш ўзининг гуноҳсизлигини исбот қилиш учун оловдан кечиб ўтади ва омон қолади. Лекин маккора Судоба қасддан Сиёвушни Туронга қарши урушга қўшин бошлиғи қилиб юбортиришга муваффақ бўлади. Сиёвушнинг ақл-фаросати, баҳодирлигига тан берган Афросиёб сулҳ таклиф этади. Шаҳзода сулҳ шартини қабул этиб, отасига нома юборади. Кайковус ўғлини қўрқоқликда айблайди. Отасидан ҳафа бўлган Сиёвуш юртини тарк этиб, Ту-

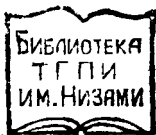
ронга жўнайди. Афросиёб уни яхши кутиб олади ва қизини бериб, куёв қилади. Бироқ укаси Гарсивазнинг иғвосига учган Афросиёб бегуноҳ Сиёвушни қатл этишга буюради. Паҳлавон Гев Туронга бориб Сиёвушнинг хотинини, ўғли Кайхусравни озод қилиб, Эронга олиб қайтади. Рустам маккор Судобани ўлдиради ва Туронни забт этади. Афросиёб қочиб кетади.

Қариб қолган Кайковус тахтини набираси Кайхусравга топширади. Эрон ва Турон ўртасидаги жанглар яна шиддатли тус олади. Рустам Афросиёбнинг Ашқобус ва бошқа паҳлавонларини енгиб, катта зафарларга эришади.

Кунларнинг бирида Кайхусрав аёну паҳлавонларнинг шарафига зиёфат беради. Зиёфат авжга чиққанда Арманистондан элчи келиб, бу жойнинг ўрмон ва дала-ларида сон-саноқсиз тўнғизлар пайдо бўлгани ва эл-юртга офат ҳамда кулфат етказётганини арз қилиб, мадад сўрайди. Машҳур паҳлавон Гевнинг ўғли Бижон тўнғизларга қарши жангга боришга тайёр эканини Кайхусравга билдиради. Бижонга таҳсинлар айтган Кайхусрав унга паҳлавон Гургинни қўшиб юборади. Бижон ва Гургин Арманистонга йўл оладилар. Бироқ Гургин шуҳратпарастлик қилиб, Бижонга: "Мен сенга ёрдамчи бўлиб жангга кирмайман, бари бир инъом ва эҳсон сенга берилади",— дейди. Бижоннинг якка ўзи даҳшатли жангга киради. У баҳодирлик билан курашиб, барча тўнғизларни қириб ташлайди. Қилмиши Кайхусрав олдида фош бўлишидан ҳадиксираган Гургин Бижонни ҳалок қилиш ва ўзини тўнғизларга қарши мардона жангларнинг танҳо қаҳрамони қилиб кўрсатиш йўлини излайди. У Бижонга: "Сен ажойиб паҳлавонсан, сенга энг муносиб қаллиғ Афросиёбнинг қизи Манижадир, у ўз канизаклари билан фалон боғда сайр этиб юрибди, сен Манижани қўлга киритсанг, доврўгинга доврўг қўшилар эди",— дейди. Гургин Бижон Афросиёбнинг қўлига тушиб ҳалок бўлади, шундан сўнг мен муродимга етаман, деб ўйлайди.

Бижон сайлгоҳга йўл олади. Манижа ва канизаклари сайру томоша қилаётган эдилар. Бижон уларни кузатиб туриб, Манижанинг ҳусн-жамолига мафтун бўлади. Манижа узоқдан қизлар сайрини кузатиб турган бегона йигит ҳузурига канизақларини юборади. Бижон канизақлардан Манижа олдига олиб боришни илтимос қилади. Бижонни Манижанинг қасрига олиб боришади. Қиз билан йигит бир-бирини севиб қолиб, ширин суҳбатга берилиб

902053¹⁷

кетадилар ва Манижа йигитни маст қилиб, шаҳардаги саройига элтади. Бироқ Манижа қасрида бегона йигитнинг пайдо бўлган хабари Афросиёбга етади. Афросиёб қасрга айғоқчи юборади. Бижон қўққисдан асир қилиб олинади. Афросиёб уни қаттиқ сўроққа тутати. Бижон тўнғизларга қарши жанг қилиб, бир дарахтнинг кўланкасида ухлаб қолибман, шунда бир пари келиб, мени олиб учди, пастда малика карвони ўтиб борар эди, пари мени ўша ерга ташлаб кетди, шундан кейин беҳуш ётганимни биламан, холос, дейди. Афросиёб бунга ишонмайди, у Бижонни ўлдиришга аҳд қилиб, дор яшашга буйруқ беради. Асир бўлиб ўлиб кетиш Бижон учун қаттиқ номус эди. Бижон қўл-оёғини бўшатиб қурол беришни, жанг қилиб ўлмоқчи эканини айтади. Лекин бу бефойда эди. Афросиёб ўлжасини қўлдан чиқармоқчи эмас эди. Шундай нозик бир вақтда паҳлавон Виснинг ўғли Пирон келиб, Афросиёбга: "Бижонни ўлдириш Эрон билан даҳшатли урушларга сабаб бўлади, амрингдан қайт" дейди. Афросиёб ўлим жазосини зиндон билан алмаштиришга мажбур бўлади. Бижон зиндонга ташланади, зиндон устига катта тошлар бостириб қўйилади. Севгисига садоқатли Манижа тошни ўйиб, Бижонга ҳар куни озиқ-овқат ва сут етказиб туради.

Гургин Эронга қайтади. У тўнғизларга қарши даҳшатли жанг бўлди, бироқ Бижон бир гўзал оҳунинг изига тушиб, ғойиб бўлди, излаган билан тополмадим деб лоф уради. Бунга на Гев ва Кайхусрав ишонадилар. Гургин кишанга солинади. Кайхусрав Бижонни излаб топамиз, агар тополмасак, Наврўзи оламда Яздонга ёлворамиз, шунда жомда унинг қаердалиги маълум бўлади, дейди. Наврўз бошланади. Бижоннинг зиндонда ётгани жомда маълум бўлади.

Кайхусрав Рустам номига хат ёзиб, Гевни Сейистонга жўнатади. Рустам Гев билан бирга Кайхусравнинг даргоҳига келади. Унинг шарафига зиёфат берилади. Рустам Гургиннинг гуноҳини кечиршни сўраб, унинг шарманда бўлганининг ўзи катта жазо дейди. Гургин озод қилинади. Рустам аскарлари билан бирга савдогар қиёфасида йўлга тушади. Рустам Пиронга совғалар бериб, Туронда савдо ишлари билан шуғулланишга ижозат сўрайди. Пирон кўнади. Эрондан савдогар карвони келгани овозасини эшитган Манижа Рустамнинг олдига боради. Рустам ичига узук солиб Манижа орқали Бижонга яхна гўшт ва нон

бериб юборади. Бижон Рустамнинг келганидан хабар топиб ғоятда шод бўлади. Бижон шу шодликнинг боиси билан қизиққан Манижага сир сақлаш шарти билан Рустам келганини айтади. Бижон Манижага карвон бошига бориб: "Отингизнинг номи Рахшми?" деб сўрагин,— дейди. Рустам бу саволга: "Ҳа" деб жавоб бериб: "Зиндон яқинида гулхан ёқ ва Биждни огоҳлантириб қўй, тунда қутқарамиз",— дейди. Рустам келиб катта харсангни зиндон устидан олиб ташлайди ва Бижондан Гургинни авф этишни сўрайди. Бижон аввал кўнмай, кейин рози бўлади. Бижон зиндондан қутқарилади. Бижон ва Манижа Эронга келиб, муродмақсадларига етадилар.

Яна кўп воқеалар рўй беради, Рустам янги-янги қаҳрамонликлар кўрсатади, тадбир билан иш олиб боради.

Эрон билан Турон ўртасидаги жангу ихтилофлар давом этади. Кайхусрав катта қўшин тортиб Туронга жўнайди. У қўшинини уч қисмга бўлиб, душманни қуршаб олмоқчи бўлади. Жангларда енгилган Афросиёб ғорга яширинади, бироқ уни топиб, қатл қиладилар.

Эронга ғалаба билан қайтган Кайхусрав хазинасини фуқароларига тарқатади, тахтдан ҳам, ҳаётдан ҳам воз кечмоқчи бўлади. Тахтини узоқ қариндошларидан бўлган Луҳраспга топширган Кайхусрав тоққа чиқиб, ғойиб бўлади. Унинг изидан борган Гев, Бижон, Тус ва бошқа паҳлавонлар қор бўронда қолиб, ҳалок бўладилар. Паҳлавонлардан Рустам, Зол, Гударз ва бошқалар қолади.

Мамлакатда тартибсизлик ва уруш-жанжаллар яна авж ола бошлайди. Кўп жанглар ва кўнгилсиз воқеаларни бошидан кечирган Рустам ҳориган, қариб қолган эди. Шундай бир даврда Зардушт деган пайғамбар зардуштийлик деган динга асос солади.

Луҳраспнинг Зарир ва Гуштасп деган икки ўғли бор эди. Луҳрасп тахтини Гуштаспга ваъда қилган бўлса ҳам, ваъдасини бажармайди. Бундан хафа бўлган Гуштасп Румга йўл олиб, бир темирчига шогирд тушади. Бироқ биринчи бор болга кўтариши биланоқ болгани ҳам, сандонни ҳам майдалаб юборади. Кўп сарсон-саргардонликдан сўнг бир мулкдорникида яшай бошлайди. Шу вақтда Қайсарнинг қизи ўзига муносиб қаллиғ излаётган эди. У сарой томига чиқиб, дидига ёққан йигитнинг бошига тож кийгизиши керак эди. Қиз Гуштаспни танлайди. Гуштасп кўп қаҳрамонликлар кўрсатади, Қайсар

уни ўз тахтининг валиаҳди қилиб тайинлайди. Ўғлидан жудо бўлган кекса Луҳрасп уни излаб топиш учун Зарирни жўнатган эди. Зарир Гуштаспни топиб, уни Эронга олиб қайтади. Луҳрасп тахтини Гуштаспга топшириб, ўзи Балхга бориб дарвишлик қилади. Гуштасп зардуштийликни қабул қилгани учун Турон шоҳи Аржасп Эронга бостириб киради. Аржаспга қарши жангларда айниқса Зарир катта шижоат ва жонбозлик кўрсатади. Бироқ у Бедорафш деган сеҳргарнинг ҳийласи билан ҳалок бўлади. Амакисининг қасосини олган Гуштаспнинг ўғли Исфандиёр Аржасп қўшинини мағлуб этади. Бироқ унинг хизмати тақдирланмайди. Тахтини қизганган отаси Гуштасп ҳасадчи баҳодирларнинг маслаҳати билан уни зиндонга ташлайди. Бироқ кўп ўтмай у Туронда асирликда қолиб кетган қизларини қутқариб олиш учун Исфандиёрни озод этишга мажбур бўлади.

Исфандиёр қўшинига туронлик асир Гургсар деган паҳлавон йўл бошловчи бўлади. Исфандиёр худди Рустам каби етти марта ажойиб қаҳрамонликлар кўрсатиб, турли даҳшат ва офатларни даф этади. У бошида шоҳи ва фил тишига ўхшаган тиши бўлган бўриларни отиб йиқитади ва қилич билан чопиб ташлайди. Иккинчи куни, Гургсарнинг айтишича, уни шерлар кутар эди. Исфандиёр уларни ҳам енгади. Учинчи куни янада даҳшатлироқ бўлади. Оғзидан олов сочувчи аждар билан жанг қилиш керак эди. Исфандиёр катта арава ясаттиради. Унга ўткир қиличларни ортиб, ўзи зирҳли кийимлар кийиб, қўлига қилич ушлаган ҳолда сандиққа тушади. Сандиқ ҳам аравага ортилади. Аждар яқинлашиб келган аравани дамига тортади, лекин қиличлар оғзи-бўғзини кесиб, уни дармонсизлантиради. Шунда Исфандиёр сандиқдан чиқиб, аждарга ҳамла қилиб уни ўлдиради. Тўртинчи куни Исфандиёр гўзал қиз қиёфасига кириб олган ялмоғизни ҳам чопиб ташлайди. Бешинчи куни афсонавий Семурғни енгади, олтинчи куни қор бўрони бошланиб, Исфандиёр унга ҳам бардош беради. Исфандиёрнинг галабаси муқаррар эканига ишонч ҳосил қилган Гургсар уни йўлдан қайтариш мақсадида энди сувсиз бепоён чўл бошланади, яхшиси қайтиб кетиш керак, дейди. Бироқ аскарлар иккинчи куни катта дарёга етиб келади. Гургсар ўлдирилади. Аржаспнинг қўрғонига ҳужум билан кириб бўлмас эди. Қаср атрофи жарлик бўлиб, сув билан тўлдирилган эди. Исфандиёр савдогар қиёфасида қўрғонга йўл олмоқчи бўлади. Бир юз қирқ жангчини сандиққа

солиб, туяга ортиб, йигирма жангчини карвон аҳли сифатида Аржасп қўрғонига олиб кирмоқчи бўлади. Пос-бонлар "савдогарлар" карвонига йўл берадилар. Исфандиёр совға билан Аржасп даргоҳига боради. Аржасп ундан Эрон янгиликлари, Гуштасп ва Исфандиёр ҳақида сўзлаб беришни сўраганда, эшитишимча, Исфандиёр етти қаҳрамонлик кўрсатиб, Туронга, сенинг даргоҳингга йўл олган эмиш, дейди. Аржасп истеҳзо билан кулади. Исфандиёр ўзини Аржаспга "яқин" тутиб, бир неча бор унинг қасрида бўлади. Кунларнинг бирида Исфандиёр Аржаспнинг вазир-вузароларини, амалдорларини чақириб зиёфат беради. Уларни маст қилиб қўрғоннинг дарвозаларини очади. Гулхан ёқиб Исфандиёр Пошутон бошчилигида қолган қўшинини ёрдамга чақиради. Бироқ қўрғонда Аржасп қўшини йўқ эди. Шунда Исфандиёр сандиқларни очиб, бир юз қирқ аскар билан қасрга кириб Аржаспни ўлдиради.

Исфандиёр сингиллари Хумой билан Беҳофаридларни олиб қайтади. Бироқ Гуштасп ваъдасига вафо қилмайди, яна бир шарт қўйиб, кейин Исфандиёрга тахтни бермоқчи бўлади: Исфандиёр Рустамни янги динга киритиб уни кишанланган ҳолда саройга — Гуштасп даргоҳига олиб келиши керак.

Исфандиёр қўшин тортиб Сеистонга, Рустамнинг олдига боради. Рустам Исфандиёрнинг ҳақоратловчи таклифларини рад этади. Исфандиёр дўқ қилишга ўтса ҳам, Рустам подшонинг ўғли билан жанг қилиб, ихтилофларни кескинлаштирмасликка уринади, вазминлик қилади. Бироқ Исфандиёр Рустамни кишанлаб саройга олиб кетмоқчи бўлади. Энди яккама-якка олишувдан ўзга чора қолмайди. Исфандиёр ўқ ўтмас, ўтда куймас, сувда чўкмас паҳлавонлардан бўлиб, унинг ҳаёти сеҳрли бир дарахт билан боғлиқ эди. Биринчи жангда Рустам қаттиқ яраланади. Вазият жиддийлашади. Зол Семурғни ёрдамга чақиради. Семурғнинг маслаҳати билан сеҳрли дарахтнинг шохидан ўқ ясайдилар. Бу ўқни Исфандиёрнинг кўзига отиб, уни ҳалок этиш мумкин эди. Семурғнинг айтишича, бу иш қилинган тақдирда Рустам узоқ яшай олмас эди. Рустам яна ярашиш масаласини ўртага қўяди. Исфандиёр кўнмайди. Шунда Рустам жангни давом эттиришга мажбур бўлади. Рустам ўқ узиб, Исфандиёрни кўр қилади. Исфандиёр ўлими олдидан отасини ҳийлакор ва мунофиқ деб лаънатлайди, Рустамдан узр сўраб, ўғли Баҳманни унинг ихтиёрига топширади.

"Шоҳнома"и туркийдин. Рустам ва Исфадиёр жанги. Уста Абдурахмон сурати.

Бироқ Баҳман Рустамдан ўч олмоқчи эди, у кунлардан бирида тоғдан катта тошни думалатиб Рустамни ярадор қилади. Рустамнинг душманлари уни ҳалок қилиш пайига тушадилар. Золим Кобул шоҳи Рустамнинг укасини ўз томонига оғдиради. У ҳийла билан Рустамнинг йўлига чоҳ қазиб ичини ўткир қозиқ ва ханжарлар билан тўлатади. Рустам Рахши билан чоҳга йиқилиб яраланadi. Лекин ўлими олдида малъун укаси Шоғодни ўқ узиб ўлдиради. Ғалабага эришган қасоскор Баҳман Золни кишанга солади. Рустамнинг ўғли Фарамарзни қатл қилади. Шу билан "Шоҳнома"нинг қаҳрамонлик қисми тугаб, тарихий қисми бошланади. Бироқ тарихий қисмда ҳам афсона ва ривоятлар кенг ўрин тутadi.

Баҳманнинг васиятига кўра, тахтга унинг туғилажак боласи чиқиши керак. Бироқ Баҳманнинг хотини Хумой ўзи шоҳ бўлишни истаб, туғилган боласи Доробни сандиққа солиб дарёга оқизади. Тасодифан бир мовут

босувчи ҳунарманд сувда оқиб келаётган сандиқни кўриб қолади. У сандиқни тутиб олиб, ундаги болани тарбиялайди. Орадан кўп йиллар ўтиб, она-бола учрашадилар, инсофга келган она фарзандини тан олиб, унга тож-тахтини топширади.

Доробнинг ўғли Доро юнонларга қарши жанг қилади. Шу ўринда тарихий фактлар асосида эмас, балки турли хил афсоналар асосида Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский) образи берилади. Искандар юнон маликасидан туғилган Доробнинг ўғли, Доронинг укаси эмиш, унинг Эронни эгаллаши эса истило бўлмай, балки ака-ука ўртасидаги тож-тахт талашишнинг оқибати эмиш. Шундай қилиб, "Шоҳнома"да бошқа кўп тарихий-афсонавий солномаларда берилганидек, Искандар Эрон шоҳи наслидан қилиб кўрсатилади. Искандар саргузашти афсоналар билан ҳикоя қилинади. У Ҳиндистонга юриш қилади, оби ҳаёт излайди, яъжуж-маъжужларга қарши девор қурдиради, гапирувчи дарахт билан суҳбатлашиб, ўлим соатини билиб олади.

Фирдавсий селевкийлар ҳукмронлиги ҳақида сўзламайди, 500 йил ҳукмронлик қилган аршакид — парфиёнлар сулоласидан фақат Ардавонга тўхтаб ўтади. Ардашер Бобакон Ардавонни енгиб, сосонийлар сулоласига асос солади. Фирдавсий бу воқеалар баёнини паҳлавий тилидаги "Корномаки Ардашер Бобакон" ("Ардашер Бобаконнинг кечмишлари") асари асосида сўзлайди ва янги эпизодлар киритади. У тарихий воқеаларни ҳикоя қилиб, кейин афсона ва ривоятларга ўтади. Ардашер Бобакон Кирмқуртга қарши курашади. Шундан сўнг, Ардашер Бобакон наслидан чиққан ҳукмронлар саргузашти ҳикоя қилинади. Бироқ бу ҳикояларнинг тарихий ҳақиқатга мувофиқ келадиган ўринлари билан бирга, афсонавий жиҳатлари ҳам кўпдир.

Шоир сосонийлар сулоласидан айниқса Баҳром Гўр (421—438), Хисрав I Ануширвон (531—579) ва Хисрав II Парвиз (590—628)лар фаолияти тасвирига кенг ўрин беради.

Баҳром Гўр ҳақида кўп афсоналар вужудга келган. "Шоҳнома"да тарихий Баҳромни эмас, балки шу афсоналар асосидаги Баҳром образини кўрамыз. У адабий суҳбатлар, ов ва саёҳатлар билан умр ўтказди. Кунларнинг бирида Баҳром Озода деган гўзал чолғучи қиз билан овга чиқади. Узоқда эркак ва урғочи кийик

кўринади. Баҳром камондан ўқ узиб, Озоданинг айтганидек, икки ўқ билан урғочи кийикнинг бошига икки шох ўрнатади, сўнг эркак кийикнинг қулоғига тегар-тегмас қилиб отади, кийик оёғи билан қулоғини қашимоқчи бўлганида яна бир ўқ билан унинг оёғини қулоғига михлайди. Бироқ кийиклар фожиаси Озодани қайгуртиради, у Баҳромнинг бу ишини моҳирлик эмас, золимлик деб баҳолайди. Ғазабланган Баҳром Озодани туянинг оёқлари остига ташлаб ҳалок қилади.

Баҳром отаси Яздигурд I нинг ўлимини эшитиб, Эронга шошилади. Аъёнлар бошқа бир кишини шоҳ қилиб кўтарган эдилар. Баҳром тож-тахтни эгаллаш учун аъёнлар олдига бир шарт қўяди. Ким икки шер орасидан тожни ола билса, ўша тахтга чиқади. Бошқалар бунга ботинолмайди. Баҳром икки шернинг ўртасида ётган тожни олиб, шоҳликка эга бўлади. У кўп юриш ва қаҳрамонлик саргузаштларини бошидан кечиради, охири ер ёрилиб, Баҳромни ютади.

Маздак раҳбарлигида деҳқонлар қўзғолони бошланади. Халқ ғалаёнидан қўрққан шоҳ Қубод Маздакка мойиллик билан қарашга мажбур бўлади. Қубоднинг ўғли Хисрав I Ануширвон бундан қаттиқ ғазабланиб, отасини ўлдиради. Хисрав ҳокимиятни мустаҳкамлайди, унинг даврида сосонийлар сулоласи зўр доврўққа эга бўлади. "Шоҳнома"да таърифланишича, Хисрав I Ануширвон бинокорлик ишларига, илм-фан, санъат ва адабиётга катта аҳамият беради. Бу даврда ҳинд эпоси "Калила ва Димна" таржима қилинади, шунингдек, ҳинд шоҳи юборган шахматга жавобан нард ўйини ихтиро этилади. Фирдавсий шахмат ва нард ўйинларининг пайдо бўлиши ҳақидаги ривоятларни келтиради.

Хисрав I Ануширвондан сўнг тахтга Хисрав II Парвиз чиқади. "Шоҳнома"нинг охириги қисмлари Хисрав II Парвиз саргузаштига бағишланиб, Фирдавсий бунда тарихий далилларни ва афсоналарни ҳикоя қилади.

Хисрав Парвиз саргузаштларидан энг муҳими "Хисрав ва Ширин"дир. Хисрав ёш йигитлик палласида Ширинга уйланган эди. Бироқ орада кўп воқеалар содир бўлиб, Хисрав Ширинни унутади. Исёнкор паҳлавон Баҳром Чўбина Хисрав I Ануширвон тахтини эгаллаб олади. Хисрав Парвизнинг унга қарши кураши натижа бермайди. У Византия (Рум) императоридан мадад олиб, Баҳромни енгади, тахтга чиқади. Хисрав Византия императорининг

қизи Марямга уйланади. Хисрав кунларнинг бирида овга жўнайди. Бундан хабардор бўлган Ширин уни йўлда кутиб олади. Хисравнинг Ширинга муҳаббати қайта алангаланади. У аслзодалар хонадонидан бўлмаган Ширинни сарой аъёнларининг эътирозига қарамай, Эрон маликаси қилиб кўтаради. Ширин рашк билан кундоши Марямни заҳарлаб ўлдиради. Низо-адоватдан хавфсираган Хисрав Марямдан туғилган ўгли Шеруяни қасрга қамаб қўяди. Хисравдан норози бўлган аъёнлар унга қарши исён кўтариб, Шеруяни тахтга чиқарадилар. Хисрав шаҳар четидаги бир боққа яширинади. У садоқатли амалдорларидан бирини бозорга юбориб, қимматбаҳо буюмлари эвазига озиқ-овқат олиб келишни буюради. Шунинг натижасида Хисравнинг яширинган жойи маълум бўлиб қолади. Шеруя Хисравга қарши қотилни юбориб, уни ўлдиради. Отасининг тахтига мустақкам ўрнашиб олган Шеруя ўгай онаси Ширинга уйланмоқчи бўлади. Шунда Ширин бир шартни ўртага қўяди: "Бутун қулларимга озодлик бериб, бойликларимни камбағалларга улашаман", дейди. Шундан сўнг Хисравнинг мақбарасига бориб, у ерда заҳар ичиб ўлади.

Орадан кўп вақт ўтмай Шеруя ҳам ўлади. Сосонийлар ҳукмронлиги тамомила инқирозга юз тутади. Яздигурд III даврида Эронни араблар истило қилади. Яздигурднинг ўзи эса бир тегирмончи томонидан ўлдирилади. Фирдавсий "Шоҳнома"ни араб халифалиги истилосининг даҳшатли оқибатини тасвирлаб, бошқинчиларни лаънатлаш билан тугатади.

"Шоҳнома" мазмун-мундарижаси ва тузилиши жиҳатидан мураккаб эпос. У ўнлаб афсона ва ривоятларни, севги-саргузашт, қаҳрамонлик дostonларини ўз ичига олади. Унда мингдан зиёд персонажлар образлари яратилган. Бу персонажлар паҳлавонлар, шоҳлар, амалдорлар, лашкарбошилар, олимлар, санъаткорлар, ҳунармандлар, деҳқонлар, чўпонлар ва бошқалардир. "Шоҳнома"ни мазмуни ва тасвир объектига қараб уч қисмга — мифологик, қаҳрамонлик ва тарихий қисмларга бўлиш аъъанага айланган. Шунга мувофиқ унинг персонажларини шартли равишда; мифологик образлар, афсонавий халқ қаҳрамонлари ва тарихий персонажларга ажратиш мумкин. Каюмарс, Хушанг, Таҳмурас, Жамшид, Сом, Наримон, Зол, Рустам, Гев, Бижон ва бошқалар афсонавий халқ қаҳрамонлари образидир. Тарихий пер-

сонажларга Маздак ва сосонийлар сулоласидан чиққан Ануширвон, Баҳром, Хисрав Парвиз ва бошқалар киради.

Фирдавсий қадимги афсонавий образларни қайта ишлайди, уларни ўзи яшаган муҳитнинг моҳиятига яқинлаштиради ва унга реалистик деталларни киритади. Шоир афсонавий халқ қаҳрамонлари образини яратишда халқ оғзаки ижоди бойликларига таянади, фантастик тасвирга реалистик руҳ беради, халқ қаҳрамонлиги, унинг ватанпарварлиги ва донишмандлигини мужассамлаштириб, паҳлавонларни "Шоҳнома"нинг асосий ва етакчи образлари қилиб олади. У машҳур халқ қаҳрамони Маздакка хайрихоҳ бўлиб, уни ижобий қаҳрамон сифатида талқин қилади. Шоир сосонийлар сулоласидан чиққан барча шоҳларнинг ҳам солномаларини баён этавермайди. У бир неча шоҳларни ё бадий образ сифатида маълум даражада ишланган Ануширвон, Баҳром Гўр ва Хисрав Парвиз каби шоҳларни олади. Ануширвон адолатли шоҳ образи сифатида, Баҳром Гўр паҳлавон ва Хисрав Парвиз шавкатли шоҳ ва ошиқ сифатида гавдалантирилади. Шундай қилиб, "Шоҳнома"да миф, афсона, эпос ва тарих маълум даражада чатишиб, уйғунлашади.

"Авесто"да афсонавий қаҳрамонлар сифатида тасвирланган кўпгина образлар "Шоҳнома"да ривоявий образ қиёфасини олади. Шундай образлардан бири Каюмарсдир. Мифологияга кўра, олам яхшилик билан ёмонлик кучлари ўртасидаги курашдан иборат бўлиб, яхшилик кучларига Ҳўрмўз, ёмонлик кучларига Аҳриман бошчилик қилади. Фирдавсийнинг талқинича, Ҳўрмўз ёмонлик кучларининг бошлиғи Аҳриман ва унинг девларига қарши курашда кишиларнинг ғалабасини таъминлаш учун биринчи шоҳ Каюмарсни яратади. Каюмарс кишиларни ваҳшийлик ҳаётидан қутқариб, уларни меҳнат қилишга ва маданий ҳаёт кечирishга, деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланишга одатлантиради.

Каюмарснинг фаолиятини Ҳушанг ва Таҳмураслар давом эттирадилар. Ҳушанг даврида ўт кашф қилинади, кишилар темирчиликни ва ариқ-канал очиб, сунъий суғоришга асосланган экин майдонларини кенгайтиришни ўрганадилар. 700 йил ҳукмронлик қилган Жамшид даврида кишилар Аҳриманнинг зулмидан қутиладилар, муҳтожлик, касаллик ва ўлим йўқолади. Бироқ Жамшид такаббурлик қилиб, ўзини худо билан тенглаштиради,

бутун борлиқнинг яратувчиси мен, деб даъво қилади. Фирдавсий Жамшид қиёфасида бир-бирига зид бўлган икки шоҳ образини яратди. Бирини адолатли ва маърифатпарвар шоҳ Жамшид бўлиб, шоир уни улуғлайди, иккинчиси мағрур ва мутакаббир шоҳ Жамшид бўлиб, шоир уни қоралайди, ўлимга маҳкум қилади. Шоир биринчиси орқали ҳукмронларни ундан ўрнак олишга, эл-юрт учун хизмат қилишга, кўпга таянишга чақирса, иккинчисининг тақдири билан уларни огоҳлантиради.

Халқнинг жабр-зулмга қарши нафрат ва ғазаби, унинг золимларга қарши исёнкорлик руҳи хусусан темирчи Кова образида бўрттириб тасвирланган. Кова қабоҳат ва кулфат, ўлим ва офатнинг тимсоли бўлган Заҳҳокга қарши халқ ғалаёнини уюштиради, у Фаридун бошчилигида Заҳҳок ва унинг аъёнларини тор-мор қилади.

Аҳриманнинг фитнаси билан тахтга чиқиб, 199 йил ҳукмронлик қилган Заҳҳок эл-юртни қон қақшатади, кишиларни ўлдириб, уларнинг мияси билан елкасидан ўсиб чиққан илонларни боқади, инсон ва унинг тафаккурини маҳв қилмоқчи бўлади. Бироқ у бунга эришолмайди. Халқнинг сабр косаси тўлиб, бир учқун ҳам халқ ғалаёни алангасини ловиллатар эди. Бу учқун оддий меҳнаткаш Кова бўлди, унинг пешбанди халқ ғалаёнининг ялови бўлди. Кова бутун эл-юрт қатори Заҳҳокнинг даҳшатли зулми ва қотиллигига дучор бўлади. Унинг ўн етти ўгли ўлдирилади, ўн саккизинчисининг ҳаёти хавф остида қолади. У Заҳҳокдан ҳайиқмайди, сарой, тож-тахт, аркони давлат унга даҳшат сололмайди. Исёнкор Кова Заҳҳокга қарши ўзи ва ўзига ўхшаш меҳнаткашларнинг нафрат ва ғазабини ифодалаб, бундай дейди:

"...— Мен бир темирчиман безарар, бегаш,
Сен шоҳдан бошимга ёғар бу оташ.

Сен шоҳсан, бўлсанг-да, аждаҳо пайкар,
Шоҳ бўлиши керак адолатпарвар.

Агар етти иқлим шоҳлигингда жам,
Нечун бизга қисмат фақат дарду ғам.

Энди ишларингдан менга бер ҳисоб,
Жаҳон ҳайратдин танг қолсин шу тоб.

Магар ҳисобингдан бўлади маълум,
Фарзандимдан нечук айладинг маҳрум.

Нечук фармон этдинг, илонлар есин,
Гуноҳсиз ўғиллар тоза миясин?¹.

Кова Заҳҳок ва унинг саройидан нажот топиш қийинлигини тушунди. Ягона чора газабкор халқни ғалаёнга чақириш ва Заҳҳокни емириб ташлаш. Кова халққа муурожаат қилади, халқнинг исёнкор тўлқини Заҳҳок ва унинг аъёнларини тор-мор келтиради. Заҳҳок образи барча ёмонликларнинг, Кова эса халқ куч-қудратининг рамзи бўлиб қолди.

Рустамнинг пайдо бўлиши билан эпос ғоявий мазмуни жиҳатидан ҳам, бадий жиҳатидан ҳам янги ва юксак поғонага кўтарилади. Рустам "Шоҳнома"нинг қаҳрамонлик қисмининг бош қаҳрамони, марказий фигураси, у барча воқеаларда бевосита ёки билвосита иштирок этади, мислсиз паҳлавон ва фидокор ватанпарвар сифатида мўъжизалар яратади. Рустамнинг бутун фаолияти ва куч-қудрати кишиларнинг бахти ва осойиштадигига қаратилган. У инсониятнинг душмани бўлган реал ва хаёлий ёвуз кучларга, девларга қарши мардона курашади, йиртқишларни енгади, мамлакатни даҳшатли босқинчиларнинг ҳужумидан ҳимоя қилади, мамлакатнинг парчаланишига қарши барча имкониятларни ишга солади, марказлашган ҳокимиятни қўллаб-қувватлайди. Мансабпарастлик, тож-тахт даъвоси Рустамга ёт, у буни хаёлига ҳам келтирмайди. Афсуски, подшоларга садоқат билан хизмат қилган Рустам ўзи билан улар ўртасидаги зиддиятларни тушунмайди, ҳатто баъзан уларни пайқаб ололмаиди ҳам.

Рустам душманга қарши шафқатсиз, дўстларига меҳрибон паҳлавон. У, бир томондан, азм жуссаси, душманга қарши шердай ҳамласи, девларга қарши жанги, афсонавий Рахш номли оти билан мўъжизакор қаҳрамон сифатида гавдаланса, иккинчи томондан, оддий бир инсон сифатида кўринади. Рустам нозик ҳис-туйғули киши, у Таҳминани севади, дўстларнинг қайғусига шерик бўлиб, алам чекади, кўз ёши тўкади. Ўлим олдида ётган Сўҳроб

1 *Фирдавсий*. Шоҳнома (биринчи китоб), Тошкент, Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975, 103-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам шу 3 жилдлик нашрдан олинди.

қошида бир муддат бўлса ҳам паҳлавон Рустамни унутамиз. Кўз ўнгимизда замин у замонни ларзага келтириб, халқ ва мамлакат йўлида не-не бало-қазони дафъ этиб, шуҳрати оламни тутган Жаҳонпаҳлавон эмас, балки ситамдида, янглиш қотилликдан бағри қон, кўзлари гирён мунгли ва мушфиқ бир падар гавдаланади:

Ечиб тошни кўрди Рустам бечора,
Ўз кийимларин ҳам айлади пора.

Дод солар: "О, ўғлим, жону жаҳоним,
Дастимдан ўлдингми, гурд паҳлавоним.

Юзларин юмдалар, тупроқ ичра бош,
Сочин юлиб, кўздан тўкар қонли ёш.

(1-том, 503-бет)

Фирдавсий қаҳрамони Рустамни самимият ва эҳтирос билан севади, унинг ғолибона курашидан шод бўлиб, қайғусидан алам тортади. У Рустамни кўп ўлим ва кулфатлардан сақлаб қолади, замонлар ўтади, сулолалар ўз ҳукмронлигини тугатади, қатор-қатор шоҳлар тахтга чиқиб, дунёдан ўтади, бироқ Рустам замонлар ва асрлар оша яшаб, мислсиз қаҳрамонликлар билан оламга довруғ солади. Эпос деярли тугаши билан Рустамнинг фаолияти ҳам тугайди. У сотқин қотилликнинг қурбони бўлади. Араб босқинчилари мамлакатни истило қилади. Рустам ва унинг садоқатли дўстлари — паҳлавонлар йўқ. Шоир қаттиқ қайғуради, бағрини тирнайди, бироқ умидларидан воз кечмайди. Рустамларнинг етишишига, адолатнинг тантана қилишига ишонади.

Фирдавсий Рустам билан бирга Сом, Наримон, Зол, Гев ва Бижон каби ўнлаб қаҳрамонлар образини яратади. Улар Рустамга ўхшаш Ватан, эл-юрт осойишталиги ва бахт-саодати учун фидокорона курашадилар, шижоат ва қаҳрамонлик билан мўъжизалар кўрсатадилар.

"Шоҳнома"даги тарихий персонажлар образи характерлидир. Булардан бири халқ қаҳрамони Маздакдир. Маздак У I асрнинг бошларида кўтарилган халқ қўзғолонига раҳбарлик қилди. Маздак бошлиқ қўзғолончилар барча жамият аъзолари тенг мол-мулкка эга бўлиши ва ундан умумий фойдаланиши лозим, деган шиор билан майдонга чиқадилар. Маздакчилар ҳаракати феодал эксплуатацияга қарши қаратилган энг жанговар ҳаракатлар-

дан бири эди. Бу ҳаракат алангаси VII—VIII асрда ҳам давом этади. Ўрта аср тарихчилари, масалан, Диноварий, Табарий, Масъудий, Муқаддисий, Саолибий, Низомулмулк ва бошқалар Маздак ва маздакчиларга салбий муносабатда бўлиб, уларни ҳар қандай сўзлар билан ҳақорат қиладилар, ҳатто номларини тилга олишдан ҳам ор этадилар. Бироқ Фирдавсий Маздакка бошқача муносабатда бўлди, унга хайрихоҳлик билан қаради. У Маздак таърифиди қуйидагиларни айтади:

Яшарди оламда Маздак номли зот,
Нотиқ, билимдон, тadbирли устод.
Улуғ аслзода, донишманд киши,
Қубодга маслаҳат хунари иши.

(3-том, 234-бет)

Улуғ шоир Маздак ҳаракатининг моҳиятини ҳам тўғри тушунган. У Маздак тилидан бундай дейди:

Маздак оддий халққа фикр этиб изҳор,
Дерди: "Бою гадо баробар зинҳор.
Кам-ортиқ бўлмасин ҳеч кимнинг моли,
Бир бўлсин ўриш ва арқоқ мисоли.
Бойлик, бечоралик бўлмасин токим,
Тенглик бўлсин жаҳон мулкида ҳоким.
Бир хилда яшасин қашшоқ билан бой,
Қашшоқда ҳам бўлсин бола, уй-жой

(3-том, 238-бет).

Бироқ Фирдавсий Маздакка нисбатан ижобий муносабатда бўлмайди, у Маздакнинг тақдирига феодал-аристократларча баҳо беради.

"Шоҳнома"нинг учинчи қисмида Фирдавсий сосонийлар сулоласининг ҳукмронлигини тасвирлайди. У "Хватай-намак" материалларига таянади, лекин ундаги маълумот ва мулоҳазалар билан кифояланиб қолмайди, баъзан ундан йироқлашади, ривоятларга мурожаат қилади, афсонавий ва тарихий материалларни ижодий қайта ишлайди. Фирдавсий сосонийларга, хусусан, Ануширвон ва Хисрав Парвизларга катта ўрин беради. Шоир бу образлар тасвирида айрим тарихий фактлардан фойдаланса ҳам, лекин кўпроқ афсона ва ривоятларга мурожаат қилади, улар тимсолида адолатли подшолар сиймосини яратишга

интилади. Шунинг учун ҳам Ануширвон ва Хусрав Парвизлар тарихийдан кўра, кўпроқ бадиий-фантастик образлардир. Искандар (Александр Македонский) образи ҳам худди шундай. Лекин шуларга қарамай "Шоҳнома" маълум даражада тарихий манба сифатида ҳам аҳамиятлидир.

"Шоҳнома"нинг ибтидосидан бошлаб интиҳосига қадар яхшилик кучлари билан ёмонлик кучлари ўртасида шиддатли кураш боради. Ҳурмуз Аҳриманга, Рустам бошлиқ ижобий қаҳрамонлар Заҳҳок, Афросиёб, Аржасп, Саъди Ваққос ва бошқа салбий образларга қарама-қарши қўйилади, буларнинг ўртасида муроғасиз шиддатли кураш боради. Аҳриманнинг сеҳрлари баъзан ижобий образларда ҳам салбий хислатларни вужудга келтиради, уларни тўғри йўлдан тойдиради. Кибрланиб кетган Жамшид ва Кайковусларнинг хатоси ва фожиали тақдири ҳам шунинг оқибатидир. Жамшид ўзини худо билан тенг қўяди, Кайковус тахти билан осмонни ҳам забт этмоқчи бўлади. Жамшид саройдан қувилади, Кайковус тахти билан бирга ерга қулайди. Шоир буларнинг кибр-ҳаво йўлига тушганидан ачинади, бироқ фожиали тақдирдан қайғурмайди, уларнинг фожиасига Аҳриманнинг ғалабаси эмас, балки Ҳурмуз бошлиқ яхшилик кучларининг тантанаси деб қарайди. Зеро, мутакаббир ва жоҳил ҳукмронлар тож-тахтдан четлаштирилиши керак.

Фирдавсийнинг талқинича, Эрон билан Турон ўртасидаги тўқнашувлар, араб халифалари истилоси яхшилик кучлари билан ёмонлик кучлари ўртасидаги кураш оқибатидир. Айрим буржуа шарқшунослари айтганидек, Турон эроний қабилаларга ҳужум хавфи солиб, уларнинг ўлкаларини босиб олмоқчи бўлган қандайдир туркий қабилалар ўлкаси эмас. Эпосда эроний қабилалар билан туркий қабилалар бир-бирига қарама-қарши қўйилмайди. Турон шартли равишда маълум географик территория сифатида тасвирланса, у Фирдавсийнинг тушунчасида марказий ҳокимиятга қарши курашиб, давлатни парчалаб ташлашга интилган босқинчи ва истилочи кучлар тажассумидир. Салм, Тур ва Эраж Фаридуннинг фарзандлари бўлиб, булардан Тур Чин ва Туронда ҳоким эди. Салм ва Тур тож-тахт туфайли ўз туғишганлари Эражга суиқасд қилиб, уни ўлдирадилар. Шу туфайли Эрон билан Турон орасида ихтилоф бошланади. Демак, Фирдавсий эроний қабилалар билан туркий қабилаларни

бир-бирига қарама-қарши қилиб қўймайди, балки яхшилик кучларини ёмонлик кучларига, ватанпарварликни босқинчиликка қарши қўяди.

"Шоҳнома" ғоявий мазмуни билан ҳам, бадий шакли билан ҳам чуқур халқчил асардир. Фирдавсий халқни жон-дили билан севади, халқ фарзандларини улуғлайди, шарафлайди. "Шоҳнома"да темирчилар, ҳунармандлар, деҳқонлар ва бошқа меҳнат аҳллари иштирок этади. Буларнинг ҳаммаси ижобий образлардир. Улар заҳмат-кашлиги, саховати ва ақл-идроки билан намуна бўладилар. Шоҳ Баҳром Гўр сув ташувчи Лумбак деган фақир кишининг саховати ва ҳимматидан тонг қолади. У бир боғбон хотиннинг сўзи таъсири билан адолатли бўлишга аҳд қилади. "Шоҳнома"нинг бош қаҳрамони Рустам шоҳлар хонадонидан бўлмай, паҳлавонлар авлодидандир.

Рустам шоҳларнинг тож-тахти учун эмас, балки эл-юртнинг осойишталиги, адолат учун курашади. Эл-юртнинг ғамхўри Рустамга подшоҳлар доимо хайрихоҳ ва самимий муносабатда бўлавермайдилар. Рустам шоҳларнинг фитнаси туфайли ўғли Сўҳробни ҳалок қилади. Шоҳ Кайковус Рустамнинг илтимос ва илтижосига қарамай, унинг "кучайиб кетишидан хавфсираб" оғир ярадор бўлган Сўҳробни шифолаш учун мўъжизали малҳамни беришдан бош тортади. Ниҳоят, шоҳлар Рустамнинг укаларидан бирини сотиб олиб, Рустамни ҳалок қиладилар.

Фирдавсий эл-юртни, барча зодагонларни бир ёқадан бош чиқариб, ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлишга, кучайиб бораётган ташқи ҳужумларнинг хавфини дафъ этишга чақиради:

Ҳама сар басар тан ба куштан диҳем,
Аз он беҳ, ки кишвар ба душман диҳем.

М а з м у н и:

Мамлакатни душманга топширгандан кўра, ҳаммамиз бир бошдан танимизни ўлимга тикканимиз яхшироқдир.

Эл-юрт учун мардона курашда ҳалок бўлиш шарафдир:

Ҳар он кас, ки шуд кушта дар корзор,
В-аз ў хурду кўдак бувад ёдгор.

زمان از و خیر استی سیدین گزیده سائب بولوب روان او کی گوریکم کیوتو چانت تم هم برکبند و
 جنب کلب زالی زهر برده نجات دوری پشش چله تکیس کبه بو او کخان و اتوق لانی زالی بکته جنب
 ایلدی بیان یادی به نام بیگم عالیوز از زکریمه لاریله یارکیم بو نور ستمنی سو زی دیدن کیم شکار دور
 اثر کیمه بو یون کیم شبت دور سب او سو زی سب عت دین کین نه هاشم بخج کله دین بید کلب
 کبه نه ملانات اوله بار رسته گوریکم کبو خا زاز الو بدو رسته کیمو حاجی افشش ایلادی
 کیمو نو عت سب سب کیم قعی هر لک نو کس حاجی رضا صو سو مو قوم بیلاب حرف کوف حرف کورف
 جان نبی هر سب کله سو زی آدین سب ده د سستی رستم نه نیو بروی نه جان نامه سو بدین مطلع
 غضبان کلوب دندان بدندان سو فب هر سب کیمه خار قوراب ایدیم تور و رخشی غلنگوریک
 شمعین دیدی عیشتی زین قوریک سو فوب کوس بو یی زین کیم سو فوب خوش ریشنی اوله نوم
 بزین کلب سبین کام بغیلدی سپه با جرابل سب زوز بیگ کله کلب سب رستم اول عت
 درضف بولوب اون سگ زوریک فتمن صحران کمان اوزیکه هر یرب غضب بیکه یوزی زهر بلوان
 قیلب بی دبی جنری بر حیان یکلیمه بلوان اولوب کوراب نوره لار تارنا لیدی اول وقت صفت کمان
 کابل اولان زالی هر اسید بولوب نه هاشم الدیدا اوب برنی بولوب ایلاب شبع عت جری بیکه
 بهجا بیچ ایلاب افراسید عدا و نید کینه اورینی کولکل ندرست کاه سو ایکه ب سب ستم غم دیکه کله کلب
 ایوان کوشبت آدی صاف و صوف بیکه کوریدیلر شری نیمه در هم به دلا و رازار اسیدین یوز شیره ایلان
 بهملوان لانی ایلایب بیکه سب دوسب قیلب بیاده بزین اوریندا بیلب فیانت جل نه سب کیم
 "بمن یکلیمه قویوب رضی دار الباقی و کله و سب بو صفت بخج حالاکلام هر لک شیره از جانقور و لان اوزی
 کیم حال بهملوان استرخ تیز بوا دی نه غم دیدن لار کیم انا بهما هر بلوان پشت چناه ابر انیستی
 نه لار لانی نه هاشم آدی رفیر روان ایلادی رستم فی عت تمام بخج حالاکلام هر لک اخیل شیره ایلاب

"Шоҳнома"и туркийнинг Абу Райҳон Беруний номли шарқшунослик
 институтида 1953-рақами билан сақланаётган қўлёзмасидан бир
 саҳифа.

М а з м у н и:

Ҳар кимки жангда ҳалок бўлса, ундан ёш гўдак ёдгор
 бўлиб қолади, яъни фарзандлари билан ўлмас бўлиб
 қолади.

"Шоҳнома" қаҳрамонлик эпоси бўлиши билан бирга,
 дидактик — насихатнома асар ҳамдир. Унинг хусусан

лирик парчалари турли хил донишмандона фикрлар ва ўғитлар билан суғорилган. Шоир меҳнат ва меҳнатсеварлик, олим ва билим, ақл ва ҳиммат каби масалалар бўйича ҳикматомуз мисралар яратади, кишиларни одил ва оқил бўлишга чақиради, золимлик, қонхўрлик, танбаллик ва ҳимматсизликни қаттиқ қоралайди. У ақл-заковат, илм-ҳунарни, хайр-саховатни тарғиб этади, илм ўрганишга ундайди:

Ақл бир тирик жон билмайди завол,
Ақл турмуш асли, буни ёдлаб ол,

Ақл йўл кўрсатиб, дилни этар шод,
Ҳар икки оламда ақлли обод.

Ҳар нечук илмдан эшитсанг бир сўз,
Уни тинмай ўрган кечаю кундуз.

(1-том, 35-37-бетлар)

Фирдавсий инсоннинг яратувчилик фаолиятини, ижодий меҳнатини олқишлар экаң, касб-ҳунарни ҳар қандай бойликдан афзал, деб биледи:

Ҳунар беҳтар аз гавҳари номдор,
Ҳунармандро гавҳар ояд ба кор.

М а з м у н и:

Ҳунар энг аъло гавҳардан яхшидир, гавҳар ҳам ҳунарманд томонидан пардозланади-ку, ахир.

"Шоҳнома"да шоир зулм-зўрлик, адолатсизликни қоралаш билан бирга, ижобий қаҳрамонлар характерида учрайдиган шошқалоқлик, узоқни кўра билмай, текширмай-нетмай ҳукм чиқаришни, ўзбошимчалик каби гайри инсоний хатти-ҳаракатларни қоралайди. Кайковуснинг ўзбошимчалиги эл-юрт бошига кўп кулфатлар келтиради; Афросиёбнинг шошма-шошарлик билан ҳукм чиқариб, Сиёвушни ноҳақ қатл эттиргани жангу жадалларга сабаб бўлади. Жамшид манманлик ва кибру ҳавога берилгани учун салтанатдан ажралади:

Манманлик, такаббур келтирди ташвиш,
Шундан сўнг орқага кетаверди иш.

(1-том, 69-бет)

Демак, салтанат учун ҳам, эл иши учун ҳам ақл-билим бўлиши шарт:

Ҳамиша ақлингни раҳнамо этгил,
Нолойиқ ишлардан олисроқ кетгил.

Киши панд-насиҳатга, ибратли хатти-ҳаракатларга амал қилиши лозим. Яхши сўз билим тождир, гулнинг хуш ҳиди бўлмаса, у бефойдадир:

...Шунида суханро фаромўш накун,
Ки тож аст бар фарқи дониш сухун...

Ки гар гул набўяд, зи рангаш мағўй,
К-аз оташ нажўяд касе обрўй.

М а з м у н и:

Эшитган сўзингни асло унутма, чунки сўз билим бошидаги тождир... Гулнинг иси бўлмаса, унинг ранги ҳақида сўзлама, чунки киши (қизил) оловдан обрў тополмайди.

Эзгу ният, яхшилик киши фазилатларини тўлдиради, мукаммаллаштиради. Чин инсон бўлиш бахт ва шарафдир. "Ба гети беҳ аз мардуми кор нест" ("Дунёда одамийликдан яхшироқ иш йўқ") деган шоир кишиларни яхшиликка ундаб, қуйидагиларни ёзади:

Биё, то жаҳонро ба бад наспурем,
Ба кўшиш ҳама дасти неки барем.

Набошад ҳама неку бад пойдор,
Ҳамон беҳ, ки неки бувад ёлгор.

М а з м у н и:

Кел, жаҳонни ёмонларга топширмайлик, ҳамма ҳаракат қилиб, қўлларни яхшиликка чўзайлик. Яхшилик ва ёмонлик бир хилда эмас, яхсиси яхшилик ёдгорлик бўлиб қолсин.

"Шоҳнома" сўз санъатининг улуғ, мукаммал обидасидир. Унда етакчи жанр — қаҳрамонлик дostonлари билан бирга, ишқий-романтик дostonлар, ахлоқий-таълимий лавҳалар, дидактик парчалар, лирик шеърлар

ва бошқа жанрларнинг намуналари бор. Достонларнинг ҳар бири мустақил сюжет ва композицияга эга. Лекин шунга қарамай, "Шоҳнома" бир бутун сюжетли, мужассам композицияли асардир. Каюмарсдан тортиб сўнгги сосонийлар шоҳи Яздигард III гача бўлган воқеалар ҳикоя қилиниб, 50 та афсона ва тарихий шоҳликларга бўлинган "Шоҳнома"ни яхшилик кучлари билан ёмонлик кучлари ўртасидаги кураш, гуманизм, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик ғоялари Рустам каби қаҳрамонларнинг ҳаёти ва кураш йўли мужассамланган сюжет ҳамда композицияга бирлаштиради. Достонлар алоҳида эпизодлар, дидактик ва лирик парчаларни узвий равишда ягона сюжет ва композиция чизигига боғлайди.

"Шоҳнома"да бир неча юз персонажларнинг образи бор. Бу образлар ўзининг айрим муштарак хусусиятларига қарамай, уларнинг ҳар бири ўзига хос ҳаёт ва кураш йўлига, фазилат ва нуқсонга, феъл-атвор ва орзу-умидга эга. Уларнинг орасида ҳамкорлик ва ҳамжиҳатлик, кураш ва адоват ҳам бор. Образлар мана шу мураккаб жараёнда такомиллашиб, ривожланиб боради. Шоир қаҳрамонлар образида бир неча хусусиятларни мужассамлантиради, лекин улардан бири ёки бир нечаси етакчидир. Рустамнинг асосий хусусияти паҳлавонлик, эл-юрт учун фидокорлик бўлса, Кованинг етакчи хусусияти шон-шавкатдир. Фирдавсий қаҳрамонларнинг ҳаёт воқеаларига муносабати ва ундаги ўрни, ички дунёси, ташқи қиёфасини юксак бадиий маҳорат билан тасвирлаб, китобхоннинг кўз ўнгида фантастик манзараларни, ҳаётгий лавҳаларни, жанг майдони ва қасрларни, табиат кўрки ва инсоннинг ҳис-туйғуларини ҳассос бир санъаткор сифатида тасвирлайди. Лирик муқаддима, лирик чекиниш ва лирик хотималарда воқеа ва қаҳрамонга бўлган ўз муносабатини, фикр ва мулоҳазаларини билдиради, дидактик парчаларда ибратомуз хулосалар — "қиссадан ҳисса" чиқаради.

Фирдавсийнинг маҳорати айниқса Рустам образида яққол намоён бўлади. Рустамнинг ҳаёт ва кураш йўлини, унинг мардона жангларини, қаҳрамонона саргузаштларини санъаткорлик билан тасвирлаган Фирдавсий унинг руҳий кечинмаларини, алам-изтиробларини усталик билан ифодалаб, Рустам образининг ҳаётгий моҳиятини янада бойитди. Рустамнинг руҳий азобланиши Сўҳробнинг ўлими эпизодидида юксак санъаткорлик билан тасвирланган

бўлиб, уни Рустам руҳий кечинмаларининг кульминацияси деб ҳисоблаш мумкин.

Фирдавсий қаҳрамонларнинг руҳий кайфиятлари, келбат ва салобатларининг тасвирида, табиатнинг ранг-баранг кўринишларини чизишда юксак санъаткорлик намунасини кўрсатган; хилма-хил бадиий тил воситаларидан моҳирлик билан фойдаланган:

Ер ёрилиб, тоғлар дарз кетар чандон,
Жаҳон ҳеч кўрмаган бундайин сурон.

Ханжару гурздан чако-чўк садо,
Ботирлар қониладан қўл бўлди пайдо.

Отлар дарё ичра бир кема ҳисоб,
Ғарқ бўлаётгандек этинар шитоб.

Дубулғага дўлдек ёғилар яроқ,
Гўё хазонрезги пайтида япроқ ...

Гев жойи майсара, гоҳи маймана,
Қўй ичра бўридек югирар ана...

Осмоний гулдирақ — ноғора, карнай,
Қуёш юзин қаро парда тўсгандай.

(1-том, 380—383-бетлар)

Даҳшатли воқеаларни, кишиларнинг қайғу-мотамини моҳирлик билан чизган шоир бахт-саодатни, тўй-томошани ҳам усталик билан тасвирлайди. Гўдакларнинг табассуми, кексаларнинг вазмин ва мазмундор суҳбати, лобар қизларнинг латофати, эр-йигитларнинг ифтихори унинг санъаткорлик қалами билан ранг-баранг мисраларда жилоланади. Шоир хассос бир рассомдек табиат кўрки ва йил фаслларини жонли тасвирларда чизади, хилма-хил образлар ва лавҳалар яратади. У қуёш чиқиши ва ботишини, шунингдек, баҳор манзараларини тасвирлашда санъаткор сифатида гавдаланиб, ҳар бир эпизодда турлитуман бадиий усуллардан, тил воситаларидан фойдаланади.

"Шоҳнома" форсий адабий тилнинг, қадимги диалектларнинг бой ва қимматли ёдгорлигидир. Фирдавсий жонли халқ тили ва унинг шеваларидан кенг фойдаланиб, форсий адабий тил ривожига бсбаҳо ҳисса қўшди.

Фирдавсий дунё адабиётининг улуғ санъаткорларидан биридир. Унинг ўлмас "Шоҳнома"си минг йилдан бери кўп халқларга, асрлар ва авлодларга манзур бўлиб келмоқда. "Шоҳнома" қадимги Эрон ва Ўрта Осиё халқларининг кўп асрли маънавий тарихига, сўз санъатига яқин ясади ва дарий тилидаги адабиётнинг янги, улкан ва порлоқ асарларидан бири бўлди, ер юзининг турли жойларида қайта-қайта кўчирилди, кўп халқларнинг тилларига таржима қилинди. Унинг айрим достонлари, образлари ижодий қайта ишланиб, бошқа халқларнинг адабиётидан ўзига муносиб ўрин олди. "Шоҳнома" типиди асарлар яратилди.

Фирдавсий дунё адабиётининг Низомий, Саъдий ва Навоий ҳамда Гёте каби улкан намоёндаларининг тақдири ва юксак баҳосига сазовор бўлди. Жумладан, улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий Фирдавсийнинг шеърий санъати ҳақида бундай деган эди:

Суханғўйи пешинаи дорои Тус,
Ки орошт рўйи сухан чун арўс.

М а з м у н и :

Туслик ўтмиш сўзчи (шоир) сўз рухсорини келинчак-дек бегади.

Форс-тожик адабиётининг буюк классиги Саъдий Шерозий айтади:

Чу хуш гуфт Фирдавсий покзод,
Ки раҳмат бар он турбати пок бод.

М а з м у н и :

Олижаноб Фирдавсий қандай яхши сўзлади, унинг пок қабрини раҳмат қилсин.

Абевардлик Анварий (XII аср) эса Фирдавсийни шеъриятнинг "Худо"си, унинг шогирдларини "банда" деб атаган эди:

Офарин бар он равони Фирдавсий,
Он ҳумоюн нажоди фархунда.

Ў на устод буду мо шогирд,
Ў худованд буду мо банда.

جویز و خن جویز شیدا
 بگی ازدها دزد جویز تن شیدا
 با ایلی و حوی بی

خواب و بیا در زندگه
 ز کلام خوشه و بیوشد روی
 نواز خانه جویز خانه تیر
 کلام شایسته ندری به سخن
 کلام بر افروز صحر و باد
 به از جویز و خن
 بر کتوف او بر معن
 بیضی ندره
 دار و اسد بر میال
 بسز در و الشاد

Абдулқосим Фирдавсий "Шоҳнома"сининг 1333 йили кўчирилган қўлёзмасига ишланган миниатюра. "Баҳром Гўрнинг Аждар билан олишуви".

М а з м у н и :

У бахтиёр Фирдавсий руҳига офаринлар бўлсин, у устод, биз шогирд эмасмиз, у худодир, биз бандамиз. Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий Фирдавсийни маснавийда "Устоди фан" деб таърифлайди.

Турли даврларда яратилган тарих китоблари ва тазкираларда ҳам Фирдавсий ижоди юксак баҳоланади. Шунингдек, буюк немис ёзувчиси Гёте, улуғ рус революцион-демократи Чернишевский ва бошқалар Фирдавсийни буюк санъаткор сифатида таърифлайдилар.

Албатта, Фирдавсий бунга халқ қаҳрамонлигини, унинг ватанпарварлигини юксак санъаткорлик маҳорати билан тасвирлаган "Шоҳнома"си туфайли эришди.

Фирдавсийнинг ҳаёти ва барҳаёт "Шоҳнома"сини ўрганиш борасида А. Фитрат, С. Айний, Е. Э. Бертельс, М. Н. Османов, Ш. Шомухамедов, Н. Малласев сингари олимлар, ёзувчи ва адабиётшуносларимиз улкан ютуқларни қўлга киритганлар.

"ШОҲНОМА"ДА РУҲИЯТ ТАСВИРИ

Абулқосим Фирдавсий инсон руҳий оламининг энг нозик қирраларини ранг-баранг ҳолатда, юксак бадиий тарзда тасвирлашга муваффақ бўлган санъаткордир. У "Шоҳнома"да қаҳрамонларнинг дард-ҳасратини, ташқи муҳит, воқеа таъсирида пайдо бўлган ички изтироб ёки шодлик кўз ёшларини, зафар қувончларини мағлубият дардларини, бевафо, мунофиқ одамлару иродасиз жигарбандлардан етган дарднинг жароҳатини ғоятда нафис чизади, китобхон қалбини жунбишга келтиради. Биз "Сиёвуш", "Рустам ва Сўҳроб", "Исфандиёр", "Баҳроми Чўбина" дostonларини мутолаа қилганимизда ана шундай ҳолатни ҳис этамиз. "Сиёвуш" ўзининг мазмуни, композицион қурилиши, ғоявий йўналиши, драматизмнинг кучлилиги билан алоҳида ажралиб турадиган дostonдир. Унда Фирдавсий гуманизмининг барча қирралари намоён бўлган. Ватан тақдирини, эл истиқболини ўйлаш, жангжўйлик, шошма-шошарлик, бадқаҳрликка нисбатан вазминлик билан, ақл-заковатга суяниб иш тутиш, инсон қадр-қимматини эъзозлаш, турли юрт-элларнинг тинч-тотув яшаши учун, бекорга қон тўкилмаслиги учун курашиш, жанг ўрнига сулҳга интилиш каби ҳамон инсоният олдида долзарб бўлиб келаётган масалалар дostonда ранг-баранг образлар орқали хийла мукамал тасвирланган. Асарнинг ўзбекча таржимасида ҳам мана шу кучли ғоя анча пухта ўз ифодасини топган. Биз бош қаҳрамон Сиёвушнинг Рустам ва отаси Ковус, Пирон ва Афросиёб, Судоба ва Тусга муносабатларида ички

оламининг энг нозик қирралари очилиб борганини кузатамиз.

Сиёвуш — донишманд, ўттиз икки ҳарбий ҳунарни эгаллаган, Рустами дoston қўлида тарбияланган покиза инсон. У мустаҳкам ирода, биллур қалб эгаси. Шунинг учун ҳам Судобанинг нозу карашмаси, ялиниб-ёлворишию туҳмат-фитналари унинг метиндек иродасини бука олмайди. Руҳий изтироблар, Рустамни, отасини ўйлаб чеккан инграшлари уни гўё ичдан кемириб боради, холос. Саройдаги ғаламуслик ва фитналар туфайли Сиёвуш Турон жангига бош қўмондон қилиб жўнатилади. Сиёвушнинг сон-саноқсиз лашкар билан чегарага келиб тушганини эшитган Турон лашкарбошиси Пирон қирғин урушларни бошлаб юбормасдан сулҳ тузиш афзаллигини Афросиёбга уқтиради; уни тинчликка ундайди:

Ниҳоят сулҳ топар икки чўнг лашкар,
Сиёвушни шунга юборминг додгар.

Халлоқ ҳаққи икки улуг бу кишвар,
Сулҳу амниятда гул очиб яшнар.

(1-том, 634-бет)

Бош қўмондон, донишманд вазир Пироннинг сўзи ўзбекча таржимада ғоятда пухта, таъсирчан чиққан, оригинал моҳияти ўзбек китобхонига тўла етказилган.

Мана шу ўринда Афросиёбнинг дилидан "отасидан юз ўгирган ўғилни қабул этиш маъқул, чириб қолган Ковус ўлса икки кишвар қўлга киради", деган фикр ўтади. Шоир узоқни кўра биладиган, устомон, пихини ёрган Афросиёбнинг бу мўлжалини ички нутқ орқали ихчам тарзда образли берган. Бу ният ва Пироннинг маслаҳати билан Афросиёб нома ёзиб, Зангаи Шаварондан Сиёвушга юборади. Мактубда жанг ўрнига сулҳ тузиш лозимлиги, уни Турон эли эъозлаб кутиб олажагини уқтиради:

Сенсан шарму ҳаё, поклик эгаси,
Шамшир, тиг, гурзи бебоклик эгаси...

Сажда қилиб кутар гар келсанг элим,
Меҳринг овлаб олминг менинг жон-дилим.

Сен менга фарзанд бўл, мен сенга падар,
Оталикка боғлай олдингга камар.

(1-том, 636-бет)

Бу оқилона даъват адолатпеша Сиёвушга маъқул бўлади ва у сулҳ тузишга аҳд этади. Бу хабарни эшитган Ковус дарғазаб бўлади ҳамда қўшинга Тус ва Баҳромни сардор этиб тайинлайди. Шу сониядан бошлаб қаҳрамонлар руҳий оламининг драматизми тобора кучайиб боради. Сиёвуш гўё икки ўт орасида қолади. Сулҳ тузиш ҳақидаги аҳду паймонни бузса, номардлик, вафосизлик ва иродасизлик қилган бўлади. Бунинг натижасида яна икки орада қирғин урушлар бошланиб, боғу роғлар пайҳон, халқ хонавайрон қилинади. Ваъдасида турса, отасининг ғазабига учрамаслик учун ватанини тарк этиши лозим. Сиёвуш иккинчи йўлни танлайди ва Афросиёб томонга ўтиб кетади. Турон шоҳи уни керагидан ортиқча эъозлайди, аввал сипоҳсолор Пирон арзанда қизи Жарирани, сўнгра шоҳ фарзанди Фарангисни никоҳлаб бериб, Хутан қалъасини инъом этади. Мана шу лавҳалардан сўнг бош қаҳрамон ҳамда салбий персонажларнинг руҳий олами шоир томонидан аста-секин, чуқур кашф этиб борилади. Сиёвушнинг ҳар бир хатти-ҳаракати Турон зодагонлари томонидан зимдан кузатиб борилади. Унинг чавандозлик, камандандозлик, гурзи уриш, якка-якка кураш ва чавгонбозликда кўрсатган маҳорати-ю, жасорати Афросиёб, Гарсеваз, Гуруй, Занга сингари паҳлавонлар қалбини ларзага келтиради, уларнинг иззатнафси топталаётгандек туюлаверади. Сиёвуш эса оиласи, туронликларнинг меҳри, таҳсин офаринларидан масрур. Рустамдан ўрганган ҳунарини манман деган баҳодирлар наздида намойиш этгани билан мағрур. Лекин бари бир кўнглининг қайси бир нуқтасида равшанлик етишмайди.

Хутан шаҳрига келган Сиёвуш бутун фаолиятини қалъани мустаҳкамлаш, янги бинолар қурдириш, боғу роғлар яратишга, қўшин йиғиб уларга ҳарбий ҳунар ўргатиш, янги шаҳарлар бунёд этишга қаратади. Кундан-кунга шуҳрати ошиб, халқ олдида ҳурмати ортади. Бу эса Гарсеваз бошлиқ Турон баҳодирлари қалбига адоват, баҳиллик, гина уруғини сепади. Сиёвуш Гарсевазни чавгонбозликда, Гуруй ва Дамурни курашда ютиб, ўсал қилганидан сўнг бу уруғ кўкариб, мева бера бошлайди; игво, хусумат, бўҳтон, чақимчилик, сохта далилларга асосланган жосуслик авжига чиқади. Бутун ўй-хаёли вилоятни обод, элни фаровон қилиш билан банд бўлган Сиёвуш бемаҳал қатл этилишини ҳис эта бошлайди, ўзи билан бирга келган эроний сафдошларининг тақдирини

ўйлаб изтироб чекади. Фариштадек покиза, луқмондек донишманд, Рустам сингари жаҳонпахлавон кундан кунга ичдан зил кетади, мунг чекади, зардоб ютиб юради, баъзан киши билмас кўз ёши тўкади. Шу даражада комил инсоннинг бу руҳий жароҳатини сезган Фарангис унинг сабабини суриштира бошлайди. Шоир ана шу лаҳзалар тасвирига дostonнинг ғоявий йўналишининг негизи бўлмиш ватанпарварликни, инсондўстликни қабариқ тарзда маҳорат билан сингдириб юборган. Сиёвуш Фарангисга ўзининг жувонмарг бўлаётгани учун эмас, балки мана шу ноҳақ, бемаҳал тўкилган қон касофати туфайли не-не обод шаҳарларнинг ҳоку туроб бўлиши, лак-лак бегуноҳ халқнинг қони дарё бўлиб оқишини ўйлаб мунг чекаётганини айтади. Достонда биз бирон жойда нола-фарёд тасвирини кўрмаймиз. Бутун фикр хатти-ҳаракат, ички изтиробларни ички ҳис, ташқи кўринишнинг образли тасвири орқали юксак бадиий қудрат билан ифодаланганлигини кузатиб борамиз.

Моҳият эътибори билан қаҳрамонлик достони ҳисобланган "Рустам ва Сўҳроб" достонида биз руҳий олам тасвирининг ўзга қирраларини идрок этамиз. У бош қаҳрамонларнинг келажакка, ҳаётга, яхшиликка, олижаноб мақсад сари интилишларида, ғараз, фалокат, разолатнинг олдини олиш учун курашлари тасвирида намоён бўлади. Яхшиликка, шоду ҳуррамликка элтиши лозим бўлган ҳаяжон, хушчақчақлик, руҳий жўшқинлик қаҳрамонларни маънавий фожиага олиб келади, китобхонни изтиробга солади. Ана шу ички руҳий таранглик Сўҳробнинг онасидан отасини сўрагандан бошланади. Тахмина бўлажак фожиани сезгандек нохуш, қалт-қалт титрайди. Мустақил парвозга шайланган бургут — паҳлавони навжавон Сўҳроб ўзининг куч-қудрати, бўлажак зафарлар нашидасидан маст. У сон-саноқсиз лашкар йигиб, аввал Ковусни, сўнг Афросиёбни енгиб, икки кишварга отасини шоҳ, онасини бекач қилмоқчи:

Зўримдан қулагай тахт, Афросиёб,
Тигим олдида паст бўлур офтоб.

Қилиб мисли шер жанг, йиқиб барчани,
Эронга мен бекач айлагум сени.

(1-том, 410-бет)

Тахмина ҳам, юборган мактубида Рустам ҳам бу шерпанжа йигитдан Афросиёб хабар топишини исташмайди. Булар ёш баҳодирни бемаҳал ҳайф кетишидан ҳадикда. Сўҳробнинг ўзига лашкар йиғиб, от танлагани-ю, унинг Зол авлодидан эканини эшитган Афросиёб қалбини ажиб бир ҳис чулғаб олади: у Сўҳробни тезроқ Эронга ҳужум қилишга ундайди. Агар ёш баҳодир Рустамни ўлдирса, кўҳна душманидан қутилади, мабодо Сўҳроб жаҳонпаҳлавон қўлида ҳалок бўлса, Таҳамтан ўз дарди билан бўлиб, Турон жангини ихтиёр этмайди.

Сўҳроб Эрон сарҳадига келиб дастлабки ҳужумдаёқ машҳур баҳодир Ҳожирни асир олади, юртининг ягона ҳомийси, жасур қиз Гурдофаридни енгади, алданиб, бўм-бўш Оқ қалъани забт этади. Лекин у энди эронийларга ҳужум қилишга ҳам, Ҳожирни ўлдиришга ҳам шошилмайди. Унинг хаёли отасини топиш, унинг дийдорига тўйиш билан банд. Ана шу падар сиймосига чанқоқлик уни безовта қилади. Бир неча кун давомида асир Ҳожирни баланд тепалькка олиб чиқиб бирин-кетин Эрон лашкарига келиб қўшылаётган баҳодирларнинг хаймасию туғини кўрсатиб, отасини суриштиради. Ҳожир "бу ёш баҳодир Таҳамтанни ўлдириб қўймасин" деб мазкур паҳлавонлар орасида Рустам йўқ" дейди. Унинг ота сиймосини кўриш иштиёқида куйиниши, руҳий дардалами, умиди чилпарчин бўлади. Воқеа давомида руҳий фожиадаги портлашга яқин онлар тобора таранглашиб боради. Инсон қалбининг ҳам бой, ҳам бардошли ва ҳам нозик жиҳатлари кашф этилиб боради. Чунончи, Ковус чегарада таҳликали ҳол юз бергач, Рустамни чорлаб келиш учун Гевни Зобулистонга юборади ва "олдида сув бўлса — ичмай, қўлида гул бўлса — ҳидламай" етиб келсин деб тайинлайди. Лекин Рустам хонадонига келган куёви, сипоҳсолор Гев шарафига бир неча кун зиёфат бериб, бемалол, бамайлихотир йўлга чиқади. Шундан сўнг драматик ҳолат юз беради. Ковуснинг шошма-шошар, баджаҳл, мутакаббир, инсон изза, нафсини менсимайдиган худбин, Рустамнинг эса ҳар қандай огир, мусибатли онларда ҳам ватани, халқидан юз ўгирмайдиган, чинакам эл-юрт пушти паноҳи сифатидаги сиймоси китобхон кўз ўнгида намоён бўлади. Кечикиб келгани учун шоҳ Рустамни ҳақоратлайди. Тус бошчилигидаги баҳодирларга уни банд этишни буюради. Рустам бир қалқийди, бутун коинот кўз ўнгида айланади,

шу онда ўзи учун муқаддас бўлган тож-тахт, Ковус жаҳаннамни эслатади. Шоҳни Рустам бир сиқим тупроқ билан тенглаштиришгача боради:

Менга Ковус недур, бир ҳовуч тупроқ,
Ким қўрқар газабда бўлса бебошвоқ

(1-том, 452-бет)

Аммо Рустам қалбини икки нарса: ватан ва халқ тақдири тирнарди. Бундан ташқари халқ орасида "Рустам шоҳга зарда қилиб, Сўҳробдан қўрққанидан бизни душманга ташлаб қочди" деган гап тарқалиши ҳам мумкин. Ана шу андиша уни узоқ қийнайди; Гударнинг насиҳатлари ўйлатади. Натижада, халқ ҳамда ватанга меҳр газаб устидан ғалаба қилади ва у Сўҳроб жангига боради.

Ота-бола яккама-якка олишув учун майдонга тушадилар. Мана шу олишув тасвири таржимасига ўзбек халқ дostonлари руҳи сингдирилган, у гоятда ҳароратли, таъсирчан чиққан. Сўҳробнинг қалби ҳамон дард билан лиммо-лим. У ҳар сонияда ўзини отасига қўл кўтараётгандек ҳис қилади. Олдида турган нуроний паҳлавонга меҳри ошади; таомилга кўра фарзанддек энтикиб ном-насаб сўрайди, уни отасига ўхшатаверади.

А с л и:

Ба-ў гуфт к "Аз ту пурсам сухун,
Ҳама рости бояд афганд бун.

Яко-як нажодат маро ёд дор,
Зи гуфтори хубат маро шод дор.

Гар эдун гумонам, ки ту Рустами,
Ки аз тухмаи номвар Найрами"¹.

Т а р ж и м а с и:

Деди: "Бир сўзим бор, очигини айт.
Очиқ гаплашмоққа келмадим пайт.

Аждодларинг менга бирма-бир ёд эт,
Эзгу сўзлар билан дилимни шод эт.

¹ *Абулқосими Фирдавсей*, Шоҳнома, Душанбе, "Ирфон", 2-жилд, саҳифа 271. Бундан кейинги тожикча мисоллар шу нашрдан олинди.

Бугун гумоним шу: сенмасми Рустам,
Аждодинг эмасми шарафли Найрам.

(1-том, 479-бет)

Лекин Рустам оддий сарбозларданман деб, ўзини
танитмай, жангга шайланади:

Сўҳробнинг охирги умиди сўнди,
Тонги тун бўлди-ю, тақдирга кўнди.

(Ўша бет)

Мазкур байт таржимасида оригиналнинг мазмуни,
руҳи, образлари мукамал ўз ифодасини топган. Унда
умидлари чилпарчин бўлган Сўҳробнинг ҳолати "тонги
тун бўлди" каби образли сўзларда ихчам ҳолда тасвирлан-
ган.

Ривоятларга кўра Рустам йигитлигида Оқ филни
ўлдириб, ўзига Рахшни танлагач, кундан-кунга бўйига
ҳам, энига ҳам ўсиб, кучга тўлиб, аъзоси залворли бўлиб
бораверибди. Пиёда юрганида тошни устига оёқ қўйса
ҳам ботадиган, лангар ташлаганида (бу ҳунар ҳам аф-
сонавий паҳлавонларга хос санъатдир) тиззасигача ерга
ботиб кетадиган бўлибди. Тобора юриши қийинлашавер-
гач, кунлардан бир кун Рустам бир ариқ бўйида ўтириб
олиб "бир бандангга шунча кучнинг нима кераги бор,
қувватимнинг ярмини олгин" деб Яздонга нола қилибди.
Унинг бу илтижоси парвардигори оламнинг даргоҳида
мустажоб бўлиб, баҳодир кучининг тенг ярми йўқолибди.

Рустам билан Сўҳробнинг кураши узоқ давом этади,
уларнинг тобу тўшидан ернинг "беда букилади". Рустам
Элбурз тоғидек паҳлавонга дуч келганини ҳис этади,
ўтмишдаги қилмишидан' пушаймон бўлади. Навбатдаги
силтовлардан бирида Сўҳроб ҳарифини даст кўтариб, ерга
уради ва ханжарини қинидан суғуради. Шунда кекса
Рустам ҳали тажрибасиз "майдон кўрмаган", ҳарбий
ҳунар ва ҳийлалардан беҳабар Сўҳробни алдайди:

...“Бошқача биздаги онну одат,
Тантиликдан имон топадур зийнат.

Якка олишувда биринчи бора
Ёвни йиқса, ерда ётса бечора.

Биринчи бор ерга урса лошини,
Адоватдан дарров кесмас бошини.

Агар яна бир бор йиқса шери маст,
Қаро тупроқ ичра яна этса паст.

Майли бошин қилсин танидан жудо,
Расму одат шуни этар тақозо”...

Ёшни ишонтирди пих ёрган кекса,
Бу сўзлар беҳуда эдику йўқса.

(1-том, 495—496-бетлар)

Икки баҳодир ўз қароргоҳларига қайтадилар, Рустам кўп изтироб чекади. Тунда ёшликдаги кучини қайтариб беришни сўраб Яздонга ялинади. Бир ухлаб тонгда турса, ўзгача қудрат ва кайфиятда бўлиб қолади. Яна майдонга келиб курашга тушадилар. Сўҳроб назарида ҳам ҳарифи ўзгариб қолганди. Энди Рустам рақибини кўтариб урадию шошилинич тарзда бағрига ханжар санчади. Сўҳроб уни номардликда, эта дийдоридан маҳрум этишда айблаб лаънатлайди; отам "Осмонга учсанг оёғингдан ушлаб, ерга кирсанг қулоғингдан тортиб қасос олади" дейди. Сўҳробнинг билагидаги бозу-банддан ўз ўғли эканлигини билган Рустам юз тубан йиқилади; ноласига замину замон титрайди. Энди бизнинг кўз ўнгимизда дунёни ларзага келтириб юрган, Ковусу Афросиёбу Тусларни менсимайдиган, не-не шоҳлар унинг ҳомийлигига муҳтож жаҳоншаҳлавон Эмас, мусибат гирдобида юзини тирнаб, сочини юлаётган, ўзи йўл қўйган хато олдида тоғдек қомати дол бўлган мунгли, мушфиқ падар гавдаланади. Унинг қулоғи остида ўғлининг "сенга меҳрим тушти, кел жанг қилмай, базмда кўнгилни шод этайлик" деб ялинишлари жарангламоқда; ўз жигаргўшасини ҳалок этган фарзандкуш отани бутун коинот лаънатламоқда. Жон талвасасидаги Сўҳробнинг отага илтижоли интилишию Рустамнинг Ковусга нўш дори сўраб ёлборишида қалб ноласининг ёлқини порлайди. Китобхон асарни юксак инсоний фазилатларга меҳр, ўзаро қонли урушлару разолат ва худбинликка нафрат билан тўлиб-тошган ҳолда тугатади.

"Исфандиёр" достонида ҳам Фирдавсийнинг руҳий олам тасвиридаги маҳоратининг ўзга қирралари намён

шахсиятпарастликни, тахт-тож, юксак мартабаларни эгаллаш йўлида ҳар қандай разолатга қўл уришга ҳозирликни, ўта қайсарликни, худбинликни кўрамиз. Достонда Гуштасб — Исфандиёр, Исфандиёр — Рустам руҳий оламида жиддий тўқнашувлар рўй беради. Ёш шаҳзода тахтга интилади, давлат, халқ олдидаги хизматларининг тақдирланишини хоҳлайди. Гуштасб бўлса, қариб-қартайиб қолганига қарамай, тож-тахтни қўлдан бергиси келмайди. Исфандиёрни тахт ваъда қилиб ҳалокатли жангларга, хатарли сафарларга юборади. Ёш шаҳзода ҳамма топшириқларни мардонавор бажаради. Шуҳратпараст Гуштасб Исфандиёрни йўқотиш пайига тушиб, "Рустамни банд қилиб келтирсанг, тахтни бераман" дейди. Энди Исфандиёр Рустамга қарши жангга отланади.

Мана шу ўринда шоир ёш ва кекса баҳодирларнинг руҳий оламини аламли бир оҳангда тасвирлайди: қартайиб қолган Рустамга ачинади, мутакаббир Исфандиёрни қоралайди, бу олишувнинг хунук оқибатларидан башорат қилади. Маълумки, Рустам учун шоҳ, тож-тахт муқаддас, у ҳеч қачон бу қатъий анъанага зид ҳаракат қилмаган, ҳозир ҳам шаҳзодага қўл кўтармоқчи эмас. Паҳлавонни ўй-хаёл чулғаб олади. Майдонга келган Рустам шаҳзодани насиҳат билан бу муҳорабадан қайтармоқчи бўлади, ўзини камтар, итоаткор бир ҳолатда тутади, ялиниб-ёлборади, ўзидаги барча имтиёзлардан воз кечаман, дейди. Лекин у Рустамни заифликда айблайди, ҳақоратомуз гаплар айтади, "чўкиртак, тол" деб атайди. Ночор қолган Рустам Исфандиёр билан майдонга тушади. Яккама-якка олишувда Рахш билан Таҳамтан ярадор бўлади. Сейистон баҳодирларининг хонадони танг аҳволда қолади. Ҳамма азиятда, фожиа остонасида. Қайсар Исфандиёр ҳеч кимнинг насиҳатию зори-таваллосига қулоқ солмайди, "Рустамнинг қўл-оёғини боғлаб Гуштасб олдига судраб боришим керак", деган қатъий қарорда тураверади. Чорасиз бир аҳволда қолган Зол патни куйдириб Семурғни ёрдамга чақиради. Замину замонни тўзон босиб, осмону фалакдан Семурғ пайдо бўлиб Рахш ва Рустамнинг ярасини тузатади. Семурғ Рустамни "Исфандиёр билан бекор олишибсан, у руинатан, уни ўлдирган одамнинг ўзи ҳам узоқ яшамайди" дейди. "Беномус тирик юргандан кўра, номус билан ўлган афзал" дейди Рустам. Семурғ тайинлаган заҳар дарахти навдасидан икки ўқ ясаган

Рустам эртасига яна майдонга келади. Рустам бутун хазинаман бераман, бутун авлод-аждодим, Сеистон халқи сенинг қулинг бўлсин, деб ёлворади, насиҳат қилади. Ёш шаҳзода кўнмайди. Натижада, ўқ отиш навбатини олган Рустам унинг икки кўзини мўлжалга олиб уради. Заҳар ўқлар ўз ишини қилади.

Достоннинг бошидан охиригача воқеалар икки қаҳрамоннинг руҳий кечинмалари тасвирида ифодаланиб боради. Исфандиёрнинг фикри-зикри Рустамни банд этиб, отасидан тож-тахтни олиш. Рустамнинг хаёли эса ўжар шаҳзодани инсон қадрини топтовчи бу хатти-ҳаракатдан қайтариш, тўғри йўлга солиш, беҳуда хунрезликнинг олдини олиш. Унинг ўй-хаёли, хатти-ҳаракатида, имо-ишораларида ҳам кучли мунг ҳис этилган. Лекин Аҳриман йўлдан оздирган Исфандиёрда ақл ўрнига та-каббуру тахтга ҳирс кучли, у ўз жонига қасд қилади. Ана шу фожиа касофатида Рустам, Завора, Фаромарз ҳалок бўлади. Сеистон Баҳмон томонидан хонавайрон қилинади, қартайиб қолган Зол қафасга солиб қўйилади. Бутун мамлакатнинг, халқнинг таянчи, табиий офатлару талончи душманларни дафъ этиб юрган қаҳрамонлар сулоласи кунфаякун бўлади, адолат осмонини қора бу-лутлар қоплайди.

Демак, "Шоҳнома" достонларидаги психологик тасвир асосий ғояларнинг янада таъсирчан, образли бўлишига хизмат қилган. Фирдавсий руҳий олам тасвирида кўпинча ички нутқ, мунгли ва қаҳрамонлар сиймосидаги турли ҳолатлардан усталик билан фойдаланган; ҳар бир детал, хатти-ҳаракатда олам-олам маъно жамулжам.

"Шоҳнома"да энг кўп қўлланилган деталлардан бири кун чиқиши ва қуёшнинг ботиши тасвиридир. Фирдавсий ўз достонларида табиат тасвири, манзара тафсилоти, бир оний ҳолат ва қаҳрамонларнинг ички дунёси, руҳий кечинмалари тасвирига ҳам кенг ўрин берган. Ана шу кўриниш ёки психологик лавҳа ва лаҳзалар; суронли жанглар, ғалаба шодиёнаси ёки мағлубият маҳзунлиги қуёшнинг тантанавор чиқиб, бутун оламни забт этиши зулмат, туннинг нурни маҳв этиб, ер юзини қоронғулик босиши билан узвий боғланиб келади. Натижада, асардаги табиат, жумладан тун ва кун тасвири ғоя ва бадийлик билан ягона мантиқий уйғунликни ташкил этади. Агар эрталаб бод келиб фаррошлик қилиб, абр сақолиқ этиб, жанг майдонини "сиддиқлар дилидек пок ва равшан"

этган чоқда қуёш зўр ҳашам ва тантана билан чиқиб, аламини тоғ чўққиларига тикиб, юз минг найзалари билан ер юзини мунаввар этса, ўша кун адолат ва зиё кучлари зафар қозонади. Агар "мурғи хабаш", "занги қизи" ўз қанотини кенг ёзиб ёки бетини очиб нур юзини тўса олса, ўша куни жанг ярим кечагача давом этади, қирғин кучли бўлади. Фирдавсийдаги бу тасвир юзлаб марта бетакрор тарзда, ранг-баранг воситаларда қабариқ ҳолда қўлланган. Қуёш гоҳ баланд тоғлар ортидан ҳашамат билан чиқиб келади, гоҳ боғу роғлардаги дарахтлар орасидан мўралайди, баъзан кўз илгамас океанлар қирғоғи — сув остидан бош кўтаради, айрим ҳолларда ҳад-ҳудудсиз саҳролар этагидан намоён бўлади. Фирдавсий "Шоҳнома"да қуёшни "тожи чарх", "сипари заррин", "байрақи тиллой", "ханжари зарданг", "меҳри ховар", шаҳи ховар", "меҳри тобонда", "оташи рўз", "жонишини моҳ", "ёқути зард", "шамъи жаҳонафрўз", "ҳишти заррини айвони фалак", "меҳри гардон", "чароғи замона", "хуршеди тобон" сингари ранг-баранг номлар билан атайди; уларнинг ҳар бирини мутлақо оригинал манзара тасвирида қўллайди. Юқорида биз мана шу тасвирнинг классик адабиётимиздаги айрим намуналари билан танишган эдик. Таржимонлар бир томондан ана шу фирдавсийна тасвирни бадийий идрок этишлари, иккинчи томондан, адабиёт тарихидаги анъанадан ижодий фойдаланишлари лозим эди. Ҳар уч китобдаги қуёш чиқиши ва куннинг ботиши тасвирланган байтлар, лавҳаларни асл нусха билан қиёслаганимизда биз ана шу вазифани мутаржимлар муваффақият билан удралай олганликларининг гувоҳи бўлдик. Биз таржимада ҳам Фирдавсийдагидек ранг-баранг образли иборалар, бадийий-тасвирий воситаларни учратамиз. Таржимонлар "нуроний хуршед", "хуршеди тобон", "тонг юлдузи", "ёритган таль-ат", "уфқддан бош", "олам қуёши", "кун тиғи", "қуёш қиличи", "ёлқин шамшир", "дурахшон кун", "порлаган кун", "кеча тоққа этак ёйди", "қуёш тожи", "заррин тож", "дунё чироғи", "чароғон нур", "қуёш тожи", "лолагун уфқ" сингари турли-туман сўз ва ибораларни гоьтда маҳорат билан қўллаб, кўпинча китобхонни завқлантира оладиган бадийийликка эриша олишган, асл нусха моҳиятини иложи борича мукамал ифодаланишига муваффақ бўлинган. Баъзи бир байтларни мустасно қилганда, қуёш чиқиши ва кун ботиши лаҳзалари тасвирида

сакталиклар, ортиқча сўз ва иборалар, байтларда фикрнинг мантиқий парокандалиги учрамайди. Қуйидаги байтлар таржималари бу даъвони тўла тасдиқлайди:

А с л и:

Бирафтанд гўён ба айвони шоҳ,
Чу хуршед бар чарх гум кард роҳ.

(7-жилд, 507-саҳифа)

Т а р ж и м а с и:

Йўлни йўқотгунча осмонда қуёш,
Шу зайл кетдилар бўлиб сўхбатдош.

(3-том, 88-бет).

Таржимада асл нусхадаги "шоҳ қасри" сўзи тушириб қолдирилганига қарамай тасвирда фикр ихчам, яхлит тарзда ифодаланган. Аввалги байтда шоҳ саройига келадиганига ишора бўлгани учун бу ерда уни яна такрорлаш зарурати ҳам йўқ.

Мана бу байтлар таржимасида ҳам оригиналнинг туб моҳияти тўла ифодаланган ҳамда ўзбек тилининг ўзига хос бадий имкониятлари намоён бўлган. Ундаги ҳар бир ибора, сўз, қофия мумтоз ва таъсирчандир.

А с л и:

Чу рахшанда хуршед шуд бар сипеҳр,
Биёрост рўи заминро ба меҳр.

(2-жилд, 201-саҳифа).

Т а р ж и м а с и:

Қуёш ҳам ярақлаб чиқиб кўк томон,
Замин сари қилди меҳрини равон.

(1-том, 407-бет)

А с л и:

Чу хуршед барзад сар аз тиракўҳ,
Таҳамтан зи хоби хуш омал сутўҳ.

(2-жилд, 58-саҳифа)

Т а р ж и м а с и:

Тог ортидан бошин кўтарганда кун,
Рустам хуш уйқудан уйгонди гулгун.

(1-том, 333-бет)

Таржимон матн оҳанги талабидан келиб чиқиб, ўзбекчада жаҳонпахлавоннинг лақабини эмас, номини мақсадга мувофиқ тарзда ишлатган ва фикрнинг яхлит берилишига эришган.

Фирдавсий баъзан воқеа жараёни талаби, қаҳрамонларнинг руҳий олами тақозоси ўлароқ қуёш ботишини туннинг оламни забт этиши билан боғлаб тасвирлайди ва китобхон кўз олдига оқшомнинг бетакрор манзарасини яратди. Бундай байтлардаги руҳ, фикр, образлар ўзбек тилида ҳам ўзига хос бадиий либосларда таржима қилинган.

А с л и:

Чу хуршеди рахшон бигустурд пар,
Сияҳзоғи паррон фўру бурд сар.

(2-жилд, 283-саҳифа)

Т а р ж и м а с и:

Қанотин ёзганда олам қуёни,
Қуйига эгилди тун зоғин боши.

(1-том, 491-бет)

А с л и:

Ба хуршед — бар чашму ҳезум бабар,
Ки то кай барорад шаб аз қўҳ сар.

Чу аз чашм шуд хуршед нопадид,
Шаби тира бар қўҳ лашкар кашид.

(4-жилд, 382-саҳифа)

Мазкур байтларда Рустам топшириғи билан Бижон банд этилган чоҳ устида кечаси гулхан ёқиш учун ўтин йиғиб юрган Манижанинг таҳликали ҳолати, қуёш кетиб, коинот узра тун чодирини ёпишини сабрсизлик билан кутиши табиат лавҳаси билан мутаносиб тарзда гўзал чизилган. Лавҳанинг ўзбекча таржимаси ҳам анча яхши чиққан.

Т а р ж и м а с и:

Қўлиқда ўтину қуёшда кўзи,
Тоғ ортидан тунни кутади кўзи.

Қуёш кўздан ғойиб бўлдим, демак,
Кеча тоққа аста ёйди этак.

(2-том, 254-бет)

Мисолларни қалаштирмасдан шуни таъкидлаймизки, ҳамма дostonлардаги пейзаж ва руҳий ҳолат билан боғлиқ тарзда келадиган қуёш, тун тасвирига бағишланган байтлар ҳамда лавҳалар таржимаси муваффақиятли чиққан. Хуллас, Фирдавсий "Шоҳнома"да психологик ва пейзаж тасвирининг турли-туман кўринишларидан гоёта усталик билан фойдаланган. Натижада, кўпчилик дostonлардаги руҳий олам тасвири ва табиат лавҳалари тавсифи китобхон қалбини жунбишга келтиради, унга олам-олам жозиба бахш этади, бадий-эстетик завқ инъом этади.

"ШОҲНОМА"ДА ХОТИН-ҚИЗЛАР ОБРАЗИ

Дунё эпик поэзиясининг гултожиси бўлмиш "Шоҳнома"да Фирдавсий бир-бирини мутлақо такрорламайдиган юзлаб образлар яратиб, улар орқали халқ қаҳрамонлигини улуғлади, ватанпарварлик, халқлар дўстлиги, тинч-тотув яшаш гоёларини тарғиб этди; зулм-зўрлик, жаҳолатни лаънатлаб, адолат ва маърифатни олқишлади. Асардаги Жамшид, Фаридун, Темирчи Кова, Золи Зар, Рустам, Сўҳроб, Сиёвуш, Гударз, Гев, Исфандиёр, Баҳром Гўр, Бижон, Ҳожир, Рустами Яздигурд ва бошқа образлар барча замонлар китобхони меҳрини қозонган.

Фирдавсий "Шоҳнома"да ана шу ватанпарвар, фидойи эркак қаҳрамонлар билан бирга халқ, Ватаннинг пушту паноҳи бўлмиш садоқатли маъшуқа, тadbиркор шоҳ аёллар образини ҳам яратган. Биз асарнинг дастлабки саҳифалариданоқ шоирнинг аёлларнинг жамиятда тутган ўрнига алоҳида ҳурмат билан қараганлигини сезамиз. Жамшиднинг қизлари, Фаридуннинг онаси, Кованинг рафиқаси ва бошқалар сиймосида биз аёлларга хос ифбат-назокатни, ақл-фаросатни кўрамиз. Улар керак бўлганда разолат ва жаҳолатни дадил лаънатлай

оладилар. Рустами Достоннинг қизи, машҳур баҳодир Гевнинг рафиқаси Бонугушасп майдонга чиқиши билан аёллар жасорати янада ёрқинроқ кўрина бошлайди. Бу қиз ёшлигидан гўзал ва паҳлавон бўлиб ўса бошлайди. Не-не баҳодирлар унинг ишқида ўртаниб, яккама-якка олишувда забун бўлади. Ҳатто Бонугушасп севгили Гевни ҳам камонданозликда енгиб, бандга олади. Фирдавсий бу қаҳрамоннинг кураш ва жасоратларини батафсил тасвирламаган. Аммо X-XII асрларда "Шоҳнома" таъсири ва анъанаси асосида яратилган достонлар орасида 2000 байтдан иборат "Бонугушаспнома" достони ҳам мавжуд. Тўрт қисмдан иборат бўлган бу асарда ўзаро феодал урушлар, феодал зодагонлар саройи ва хонадонига бемаъни уруш-талашлар қаттиқ қораланади. Бонугушасп пасткаш "ошиқ"ларини жангда ўлдиради, душманга асир тушган халқ ва подшоҳни халос қилади, ўз диёрини душмандан ҳимоя этади. Баҳмон сон-саноксиз лашкар билан Сеистонга ҳужум қилиб, халққа қирғин келтирганда ҳам Бонугушасп синглиси Зарбону билан жасорат кўрсатади. Бу икки аёлнинг жасоратига тан берган Баҳмон улар бошчилигидаги кўп асирларни озод қилади.

Гурдофариднинг исми жисмига мос. У машҳур жаҳонпаҳлавон хонадонига дунёга келган, жангу-жадаллар, машаққатли сафарларда отасининг ёнида бўлиб, жўшқин ҳаёт қалбида вояга етган, чиниқиб борган. Мана замин у замонни ларзага солган ёш паҳлавон Ватан чегарасига хавф солмоқда. Халқ баҳодири, севгили Ҳажир биринчи жангдаёқ Сўҳробга асир тушади. Қалъа сардори Гажаҳам ва бутун халқ қўрқувда. Энди майдонга тушишга ҳеч кимда юрак йўқ. Шу пайт эркакча мусаллаҳ турган Гурдофарид от суриб жангтоҳга киради ва ўзига ҳариф тилаб, наъра тортади.

Чавандозу ботир эди бу аёл,
Урушда қилур жанг арслон мисол.

Ўз исмига монанд у Гурдофарид,
Бутун қалъа қиларди ундан умид.

Ҳажир қисматидан газабда шу чоқ,
Сафсарга айланди доларанг яноқ.

У жангга кирмоққа ҳозир турдию,
Либосин эркакча ўзгартирдию

Бекитди дубулга аро сочларин,
Қалам қошлар узра неча солди чин.

Шамолдек саманга миниб олди "эр",
Чиқиб келди қалъа ичиндан чу шер.

Яшин янглиг тушиб бу майдон аро,
Чекиб наъра, бошлаб буюк можаро.

(1-том, 420-бет)

Ҳайқириғи икки лашкарни титратиб Сўҳроб пайдо бўлади. Эртадан кечгача икки паҳлавон ўттиз икки ҳарбий ҳунарни ишга солиб олишади.лар. Охири отларидан тушиб кураш оладилар. Бир неча майдон айлангач, Сўҳроб рақибини даст кўтариб, ерга уради. Гурдофариднинг дубулғаси учиб, сочлари паришон бўлади. Ёш қизни кўриб ҳангу-манг бўлиб қолган Сўҳроб: "Эй нозанин қиз, сенинг ўрнинг жангтоҳда эмас, мен сингари баҳодирларнинг пардаи исматида бўлиши керак" дейди. Танг аҳволда қолган Гурдофарид "Дуруст айтасан, соҳибжамол паҳлавон. Лекин ҳозир кеч бўлди. Мен бориб ота-онамдан ижозат олиб, тонг саҳарлаб сенинг ҳузурингда бўлай" деб тажрибасиз Сўҳробни алдаб қутулиб кетади.

Сўҳроб баҳодир қизнинг сўзига ишонади. Гурдофарид тўғри шаҳар қалъасига келади ва кечаси бутун халқ билан ер ости йўли орқали тоққа чиқиб кетади. Қизнинг ақл-фаросати, тadbиркорлиги билан халқ душманга тутқун бўлишдан қутилади. Сўҳроб эрта тонгда майдонга чиқиб, Гурдофаридни кутади. Келавермагач, қалъага ҳужум қилади. Бўм-бўш шаҳар қалъасини ер билан яксон қилган ёш баҳодир алданганини сезади.

Турон ҳокими Афросиёбнинг қизи арман халқини табиий офатдан, ёввойи тўнғизлар ҳужумидан озод қилган эронлик баҳодир Бижонни севади. У шоҳнинг қизи бўлишига қарамай меҳнаткаш, покиза, софдил, инсонпарвар, ўзаро қонли урушларни лаънатлайди. Ўз мақсадига эришиш йўлида тинмай елиб-югуради, курашади. Севикли ёри зиндонга ташланган, отаси томонидан таҳқирланиб, кўчага ҳайдаб юборилган Манижа кишиларнинг хизматини бажариб, бозор ва гузарларда тиламчилик қилиб кун кечиради: тутқунликда ётган Бижонга озиқ-овқат етказиб беради. Манижанинг тadbиркорлиги ва кўмаги туфайли Рустами Достон

Бижонни зиндондан озод қилишга муваффақ бўлади. Мана шу воқеа тасвирида Фирдавсий Бижонни Бонугушаспдан туғилган, Гевнинг ўгли, Рустамнинг невараси эканлигига ишора қилади:

Пас баҳри Бижон хурўшид зор,
Фурў рехт аз дида хун бар канор.

Ки хеши эшон буд аз дербоз,
Зани Гев буд духтари сарфароз.

Ҳамон Бижон аз духтари пилтан,
Гўё буд сарафроз ҳар анчуман¹.

М а з м у н и:

Шундан сўнг Бижон учун қайғуриб, кўзидан атрофига қон ёшлари тўкди. Ўзининг кўҳна қариндоши бўлиб, Гевнинг хотини сарфароз қиз эди. Анжуманларнинг кўрки бўлмиш ана шу Бижон шу баҳодирнинг қизидан туғилган эди.

"Шоҳнома" таркибига кирган кўпчилик дostonларда тинч-тотув яшаш учун кураш, халқлар дўстлиги ғояси чуқур ифодаланган.

Фирдавсийнинг аёл қаҳрамонлари сиймосида ҳам ана шу юсак ғоя анча пухта мужассамланган. Биз бу фазилатларни, хусусан, Золи Зарнинг севгилиси Рудоба, Хусрав Парвизнинг садоқатли ёри Ширин, шаҳаншоҳ Хумой, Катаюн, Судоба, Жарира, Гулшаҳр, Искандарнинг онаси Бону образларида яққол сезамиз.

Исёнкор лашкарбоши Баҳроми Чўбинанинг синглиси Гурдия ақл-фаросат ва жасоратда тенгсиз. Ғаламис сипоҳсолорлар фавқулodда омад ва зафарлардан маст бўлган Баҳром Чўбинани шоҳлик даъво этишга ундайдилар, уни ҳатто, ўз номидан пул зарб этишга кўндирадидилар. Гурдия бўлса акасини бу йўлдан тийишга интилади; уни шошма-шошарликда, фаросатсизликда айблайди, ўғит беради:

Нечук сўзларимга солмадинг қулоқ,
Ғап ишингдан, ишинг сўздан қўполроқ.

Қулоқ сол, не демиш Балх донишманди,
Аччиқ туюлсада кексалар панди.

¹ *Абулқосими Фирдавсей. Шоҳнома, 4-жилд, 316-саҳифа.*

Айбингни юзинга айтган ҳар киши,
Ростликка юз тутмиш, дўстликдир иши.

Вайрона қилмагил шаҳрингни, ака,
Жаҳондан олмишсан баҳрингни, ака.

(3-том, 475-бет)

Гурдия — Баҳром Чўбина лашкаридаги энг тезкор,
шидатли баҳодир. Айниқса, аламон урушларда, найза-

Чор қилди ҳизматини баҳром
Ҳини қилди сарҳадларини баҳром
Ҳе ҳинди қилди қарини баҳром

Дар ҳинди қилди қарини баҳром
Дар ҳинди қилди қарини баҳром
Дар ҳинди қилди қарини баҳром

Аёл либосини кийиб олган Баҳром Чўбина Эрон шоҳининг
фармониға мувофиқ ип йигирмоқда

бозлигу тирандозликда унга тенг келадиган баҳодир камдан-кам топилади; не-не паҳлавонлар унинг зарбидан чилпарчин бўлишган. У чинлик жаҳонпаҳлавон Тувургни ҳам бир тир билан ҳалок этган.

Кобул шоҳининг яккаю ягона қизи Рудоба жаҳонпаҳлавон Золи Зарни ов қилиб юрган пайтида бир кўришдаёқ севиб қолади ва ўз ҳиссиётидан ота-онасини хабардор қилади. Лекин шоҳ уни қаттиқ жеркиб ташлайди, ақлсизлик, енгилтакликда айблайди. Бунинг устига Золи Зар жаҳонпаҳлавон Сомнинг ўғли. Рудоба эса Эрону Туронни зулми хароб қилган, икки елкасидан ўсиб чиққан илонни халқ мияси билан боққан, одамхўр Заҳҳокнинг авлодидан. Сом ва Заҳҳок уруғи азалий душман. Бу никоҳга шоҳ Маничеҳр ва Сомлар ҳам қарши. Ушбу севги можароси узоқ давом этади. Йигитни ҳам, Рудобани ҳам кўп қийноққа соладилар, турли-туман синовлардан ўтказадилар. Қиз барча синов, таъна-маломатларни матонат билан енгади, севгилисига эришиш йўлида курашади. Меҳроб шоҳ хотини Синдухтга ғазаб қилади, уни қизни нотўғри тарбиялашда айблайди, ҳатто, Рудобани қатл этишга қасд қилади. Қиз нола чекади, мунгли инграйди, севги йўлидаги барча тўсиқларга дадил қарши боришга аҳд қилади; унинг фикри зикри Золда. Йигитдаги қадди қомат, келбат ва салобат, ақл-фаросат, ҳамма ишларда моҳирлик, ўта одамийлик уни сеҳрлаб қўйган. Шунинг учун Меҳроб она билан қизни чавоқлаб ташлайман деб сиёсат қилганда, аввал Синдўхт, сўнгра Рудоба шоҳни тўғри йўлга бошламоқчи бўладилар:

Сўнг қиз чўкли, қўлларин чўзиб шоҳга,
Масъум боқди Меҳроб олампаноҳга.

Деди: "Аввали сен сўзим тинглагил,
Сўнг майли, юрагинг истаганин қил.

Менинг қатлим бўлса мақсадинг агар,
Бил тун ҳомиладор, яхшиси саҳар.

Нечоглиқ қоронги, узун бўлмасин.
Охири ёруғлик туғар-ку, бу тун.

Қундуз келар чанма сувидек рахшон,
Бадахшон лаълидек ярқирар жаҳон".

(1-том, 232-бет)

Мана шу оғир дамда Синдухт фавқулодда бир жасорат кўрсатади. Саройдан чиқиб, сон-саноқсиз лашкар билан Кобул чегараларига келади. Мамлакатга хавф солаётган Сом олдига бориб, уни бу можарони куч билан эмас, ақл-тадбир билан, донишмандларнинг кенгашига суяниб ҳал қилишга ундайди. Жаҳонпаҳлавон Сом бу аёл заковатига тан бериб, урушдан воз кечади.

Шоир Рудобанинг ифбат-назокати, ақл-заковатини алоҳида жўшқинлик билан мукаммал тасвирлайди. Севишганлар барча имтиҳонларга ақл-фаросат ва жасорат билан бардош беришади. Севгига садоқат, матонат бу йўлдаги барча тўсиқ ва қийинчиликларни бартараф этишга ёрдам беради. Самимий севги, вафо, покиза инсоний туйғулар фитнес-иғво, ярамас удум ва одатларни, аждодлар ўртасидаги кўҳна адоватларни енгади. Севишганлар мурод-мақсадларига эришадилар. Рудобадан халқнинг пушту паноҳи бўлган Рустами Достон туғилади.

"Рустам ва Сўҳроб" ҳамда "Сиёвуш" дostonларидаги Таҳмина ва Фарангислар ҳам садоқат, олижаноблик тимсоли, Эрининг бемаҳал, номардларча қатл этилганини кўрган Фарангис ўғлини қотиллар қўлига топширмаслик йўлини қидиради; донишманд вазир, бош қўмондон Пирон маслаҳати, кўмаги билан, ўзининг зийрак ва тадбиркорлиги туфайли гўдак Кайхусравни ўлимдан асраб қолади. Бу йўлда жасорат ҳамда матонат намунасини кўрсатади.

Ширин ўз ҳусну малоҳати билангина эмас, балки ақл-фаросати, тадбиркорлиги билан ҳам Хусрав Парвизни ўзига ром этган. Баҳроми Чўбина исён кўтариб тахтни эгаллагач, Хусрав қочиб кетганда ҳам Ширин ўзини йўқотиб қўймайди. Тезроқ севгилисининг яна висолига эришиш, мамлакатда адолатни қайта тиклаш, тартиб-интизом ўрнатиш пайдан бўлади ва чора-тадбирлар кўради. Хусрав Парвиз Шириннинг донишмандлиги туфайлигина яна ҳокимиятга эришади. Энди у давлат ишларини Шириннинг маслаҳати ва кўмаги билан бошқаради. Ширин Хусрав учун садоқатли ёргина эмас, балки маслакдош, яқин кўмакдош ҳамдир. Хумой давлатни адолат ва тадбиркорлик билан бошқаришда бошқа шаҳаншоҳлардан асло қолишмайди.

Машҳур француз шарқшуноси Жюль Мол "Шоҳнома"нинг французча мукаммал насрий таржимасига ёзган сўз бошисида "Фирдавсий "Шоҳнома"да аёллар

образини яратишга алоҳида эътибор бермай, уларни йўл-йўлакай тасвирлаган" деган мулоҳазани баён этган. Асардаги ўнлаб хотин-қизлар образи, хусусан Манижа, Гурдофарид, Рудоба образлари бу фикрни рад этади.

"Шоҳнома"даги деярли барча хотин-қизлар образи гоятда нафис баркамол тарзда яратилган. Бу образлар жасорат ва матонатда, ақл-заковат, муҳаббат ва садоқатда ҳамиша ҳам ибрат намунаси бўла оладилар. Зероки, улар ҳаёт ва курашнинг барча машаққатларини эркаклар билан баробар тортадилар: турмуш зиддиятларини, қийинчиликларни сабот-бардош билан, оптимистик бир руҳда енгиб, мақсад йўлида олға интиладилар.

МИРЗО БОЙСУНҚУР — "ШОҲНОМА"НИНГ ИЛК ТАДҚИҚОТЧИСИ

I

Улуғ Фирдавсийнинг ўлмас "Шоҳнома"си ўтмишда Ўрта Осиёда аслида ҳам, туркийча таржималари орқали ҳам халқ орасида кенг тарқалган, қайта-қайта кўчирилган; Самарқанд, Хоразм ҳамда Қўқонда у ранг-баранг миниатюра, нақшлар билан безатилган; карвонсарой, гузар ҳамда чойхоналарда "Шоҳномахонлик" қутлуғ бир адабий-маданий анъана бўлган. "Шоҳнома"нинг халқ ўртасида шуҳрат қозониши ва Фирдавсий ижодининг атрофлича ўрганилишида Темурнинг невараси, Мирзо Бойсунқурнинг ҳам ҳиссаси катта.

Ўн бешинчи асрнинг атоқли маданият арбобларидан бири, талантли шоир, адабиёт ва санъатнинг жонкуяр ҳомийси Мирзо Бойсунқур 1397 йилнинг 16 октябрида Шоҳруҳ оиласида дунёга келади. Уни жуда эрта ўқишга берадилар. Зеҳни ўткир Бойсунқур ёшлигидан адабиёт, санъат, ҳаттотлик ва наққошликка қизиқади. Бу давр Ҳирот адабий муҳити гуркираб яшнаш палласига қадам кўяётган, адабий-маданий ҳаётга ҳам эътибор берила бошлаган бир давр эди. Бойсунқур ана шу муҳитда ўсади ва тез орада истеъдодли шоир ҳамда ҳаттот сифатида танилади. Бойсунқур ўзининг тадбиркорлиги, ишчанлиги, билимдонлиги билан тенгдошларидан ажралиб турарди. Шунинг учун ҳам отаси 17 яшар Мирзо Бойсунқурни Тус, Машҳад, Обивард, Хабушан, Нисо, Астробод, Мозандарон, Шумулқон, Журжон каби вилоятларга ҳоким қилиб тайинлайди. У давлатни иқтисодий маданий жиҳатдан юксалтиришга, илм-фанни тараққий эттириш, қўшни

мамлакатлар билан иқтисодий, маданий муносабатни яхшилашга алоҳида эътибор беради. Мирзо Бойсунқур 19 яшарлигида Шоҳруҳ давлатининг вазири қилиб тайинланади. Унинг ишбилармонлиги, санъат ва маданият аҳлига хайрихоҳлигини, мамлакатни ободонлаштиришдаги ишларини замондошлари ғоятда завқланиб ёзиб қолдирганлар. Машҳур тарихчи Абдураззоқ Самарқандий: "У ўзининг давлати гулшанида эҳсон ниҳолидан бошқа нарсани экмади. Давлат аҳволининг ташвиши унинг равшан замиридан жой олган эди",— деб ёзади.

Мирзо Бойсунқур вазирлик ишини олиб бориш билан бирга бадиий ижод, маданий-маърифий, илмий ишлар билан ҳам шуғулланарди. Уша вақтда у Ҳиротда "Нигористон" номи билан катта кутубхона ташкил қилиб, қирққа яқин ҳаттот, саҳҳоф (муқовачи), варрақ (қоғоз тайёрловчи), наққош, лаввоҳ (лавҳа чизувчи) ва бошқа ҳунар эгаларини шу ерга тўплайди. Улар хушнавис ҳаттот Мавлоно Жаъфар Табризий бошчилигида турли шаҳар ва қишлоқлардан, шахсий дастхат китобсеварлардан қўлёзма йиғиб кўчириш, безаш ва тарқатиш билан шуғулланганлар. Давлатшоҳ Самарқандий унинг мана шу фаолиятини таърифлаб: "Шаҳзода Бойсунқур ҳунарпарвар ва ҳунармандликда жаҳонга машҳур бўлди. Шеърят ва ҳаттотлик унинг замонида ривож топди. Ҳунарманд ва фазл эгалари унинг овозасини эшитиб, теварак атрофдан хизматига келдилар. Хушхат котиблардан қирқ киши унинг кутубхонасида китобат қилиш билан машғул эдилар. Бойсунқур Мирзо ҳунармандларни эъзозлар, шоирларни дўст тутар эди",— дейди.

Тарихий манбаларда кўрсатилишича, Бойсунқур кутубхонасида китоб кўчириш билан бирга, китобларга зар билан лавҳалар чизиш, гўзал нақш ва суратлар солиш, ўтмиш мутафаккирларининг ижоди ва таржимаи ҳолига доир фактларни тўплаб ўрганиш, ноёб китобларнинг нусхасини кўпайтириш, айрим ижодкорларнинг мукамал қуллиётини яратишга интилиш каби илмий-ижодий ишлар ҳам кенг йўлга қўйилган. Масалан, Бойсунқур устод Сайид Аҳмад наққош, Хўжа Али мусаввир, саҳҳоф Қавомиддин Табризийларга машҳур рассом Аҳмад Бағдодий чизган суратлардан нусха кўчиришни топширади. Чунки Аҳмад Бағдодий томонидан Амир Темур учун чизилган суратлар альбомидagi айрим расмлар нурсизланиб, ўз жилосини йўқотаёзган эди. Бойсунқурнинг илм даргоҳида бажарилган ишлар, кўчирилган

ва нафис санъат билан зеб берилган қўлёмаларнинг баъзилари бизга қадар етиб келган. Абулқосим Фирдавсийнинг машҳур "Шоҳнома"си, "Калила ва Димна", "Жомаъ-ут-таворих" каби асарларнинг мавжуд нодир нусхалари ана шулар жумласидандир.

Юқорида таъкидланганидек, Бойсунқур ташкил этган "Нигористон" деб номланган маданий, илмий санъат маркази бўлмиш бу даргоҳда юзлаб котиб, наққош, лаввоҳ, давотчи, қоғоз қуювчи (қоғозрез), музаҳҳиб, муқовачи, матншунос жамланган эди. Буларга шоир ва санъатшунос Мирзо Бойсунқур бошчилик қилар эди. Бу ҳунармандлар китоб тўплаш, кўчириш, безаш билан шуғулланардилар. Чунончи, 1425 йили ана шу даргоҳда Абулқосим Фирдавсий "Шоҳнома"сининг 41 нусхаси тўпланади ва улар қиёсий ўрганилиб, танқидий матнга яқинроқ матни яратилади ва бу нусха 21 та гўзал миниатюралар илова қилинган ҳолда настаълиқ хатида кўчирилади. Илм-фанда "Шоҳнома"нинг Бойсунқур нусхаси" деб юритиладиган бу қўлёммага Бойсунқур мукамал сўзбоши ёзади. Унда муаллиф ўзигача бўлган манбалардаги Фирдавсийга доир барча маълумотларни жамлаган; китобхонда шоирнинг ҳаёти ва ижодий мероси ҳақида тўлароқ тасаввур ҳосил қилишга имкон туғдирган. Шунинг учун ҳам "Шоҳнома"нинг ХУ асрдан кейин кўчирилган барча асл нусхалари, насрий варианти ҳамда таржималарига шу сўз боши илова қилинган. Жумладан, Хомуший ҳам ўз ўзбекча насрий таржимасига шу муқаддимани "Сабаби таълифи "Шоҳнома" номи билан киритган. У "Ровийлар андоғ ривоят қилибдурларким, Наср бинни Аҳмад отлиғ бир марде бор эрди. Сосаний нажд булҳавасликда кўнгли шод. Ани майли рағбати андоғ эрдиким, шаҳони мозий ва подшоҳони мажозий вақтларини назм силкига киргузгай. Ахир (бир) шоир бу маънини қабул этиб, сўз майдонида жавлон кўргузди, аммо Дақиқийнинг бир ғуломи хушрўси бор эрди яктои даҳр ва нодираси аср. Бир кун... бу ғулом Дақиқий курсоғига пичоқ уриб, ҳалоқат вартасиға ташлади"¹,— деган сўзлар билан бошланади.

Шундан сўнг сўзбошида Сабук Тегин ва унинг ўғли Султон Маҳмудларнинг шоҳлик мартабасига қандай эришганини, Султоннинг Унсурийга насрий "Шоҳнома"ни

1 "Шоҳномаи" туркий, Тошкент, 1908, 638-бет.

назм риштасига олғайсан" дегач, у шоҳга хизмат қилишдан қўли бўшамаслигини айтиб, Фирдавсийни келтириши ва бу муҳим ишни унга топшириши ҳикоя қилинади. Сўзбошида ёзилишича, Фирдавсий "Шоҳнома"га шиа мазҳабидагиларнинг ақидаси ифодаланган шеър қўшгани учун Султон Маҳмуд уни фил оёғи остига ташлаб ўлдиришни буюради. Лекин Унсурий ва бошқа уламолар гуноҳини тилагач, Ҳасан ва Камол каби вазирлари "фавж-фавж" сипоҳ, дарё-дарё лашкар ҳам инъомларига етмай турганда бир шоирга 60 минг дирам нуқра берса ҳам кифоя дейдилар. Шоҳ бу фикрга қўшилади. "Бу дирамларни Фирдавсийнинг саройига келтурдилар. Фирдавсий ҳаммомга бориб эрди, булар ҳам ҳаммом эшигига келтурдилар. Фирдавсий қарши чиқиб, бу воқеаларни фаҳм қилиб, қирқ минг дирамни ҳаммомчига, йигирма минг дирамни шаробфурушга берди"¹. Буни эшитган шоҳ газабланади, яна шоирнинг гуноҳини сўраб оладилар.

Бу орада Фирдавсий бир ҳажвия ёзиб, Султонга топширишни сўраб Аёзга беради ва ўзи Хуросонга жўнайди. Бир неча кундан кейин Аёз ҳажвияни Султонга беради. Ҳажвияни ўқиган Султон дарғазаб бўлиб, шоирни топган кишига "элик минг динор" бераман дейди. Лекин уни ҳеч қаердан топа олмайдилар. Шоҳ Ҳасан ва Камолни "мени бадном қилдинглар" деб зиндонга солиди, "бу шеърий "Шоҳнома" жаҳон аҳлига ёдгор қолди".

Сўзбошининг биринчи қисми шу билан тугайди. Унда Султон билан шоир, сарой шоирлари билан Фирдавсий ўртасидаги зиддият ўз аксини топмаган. Султон Маҳмуд шоирлар, илм-адаб ҳомийси, адолатли шоҳ сифатида тасвирланади.

Энди "Ва баъзилар андоғ нақл қилибдурларким" деб Фирдавсий ва "Шоҳнома"нинг ёзилиши ҳақидаги ярим ҳақиқат, ярим афсонавий бошқа ривоят келтирилади. Бунда Дақиқий, Фирдавсийнинг акаси Абулқосим Мансур, Тус амалдори Бадех, Унсурий, Асжадий, Фарруҳий, Ҳасан Маймандий, Аёз образлари, мавжуд "барча эркаклардан зиёда" шоирнинг қизи тилга олинади. Сўзбошининг бу қисмида Унсурий ва Фирдавсий, Ҳасан ва Фирдавсий ўрталаридаги қарама-қаршилик жуда кучли берилган. Унсурий, Ҳасанлар ҳар қадамда шоирга

1 Ўша нашр, 639-бет.

қаршилик кўрсатадилар. Лекин шунга қарамай, Фирдавсий "Шоҳнома"ни тугатиб келгач, Ҳасан ва бошқа вазирлар "Бу Тусий шоирға олтмиш минг дирам нуқра кифоядур, олтин лозим эрмас", дейди. Фирдавсий бу инъомни қабул қилмайди, яна Маймандий иғво қилиб, "олтмиш дирам илтифот қилсалар, кўз қароғида куюб, жон била миннатдор бўлғай эрди, ниҳояти беодоблик қилди, кароматийлар мазҳаби бу янглиғ бузуғ бўладур",— дейди. Шоҳ Фирдавсийни ҳайдаб юборади. У бир ҳажвия ёзиб, Аёзга топшириб Деҳлига кетади. Аммо Аёз бир ойдан кейин ҳажвияни Султонга топширди. Султон Маҳмуд ниҳоят ғамгин ва мутаҳайир бўлуб, Тус ва Хуросонга орқасидан киши юборди, токи Фирдавсийни келтуруб, узр оғоз айлаб, зари бешумор ва гавҳари обдор инъом қилғаймен, деб. Охир топма олмадилар. Султон камоли хафаликдан Ҳасан Маймандийни банди гарон ва занжири хазлонга солдуруб, азоб-уқубатлар қилиб дедиким: Эй беодоблар, мени бадном қилдинглар, то қойиму қиёмат бу ҳажв боқий қолгусидур, то бу оламки бордур, ҳалойиқ ўқуғайлар ва эшитгайлар ва тилга олғайлар"¹, деб афсусланади. Фирдавсий неча вақт Деҳлида тургач, шоҳдан ижозат олиб Тусга ёнади. Бу хабарни эшитган Султон Маҳмуд "узр-эъзоз айтиб, хильати фахр ва зар-жавоҳир юклатиб Тусга юборди". Аммо булар шаҳарга киргач, бошқа дарвозадан Фирдавсий тобутини олиб чиқдилар. Шоҳга чопар юбордилар. Султон инъомларни шоирнинг қизига бериб қайтишни буюради. Лекин қиз шоҳ инъомларини олмайди. "Султон Маҳмуд ул қизнинг ҳимматиға таажжублар қилиб, ҳақим Фирдавсий учун кўп афсус ва надоматлар чекти, фойда бермади. Аммо "Шоҳнома" тамом бўлгондин сўнг Фирдавсий айтгон ҳажвиётларни камоли инсофдин "Шоҳнома"нинг аввалиға марқум қилдирди. Бас форсий абётларни таржима қилиб, турк алфози бирла камина Хомуш ҳам назм риштасига тартиб этиб, оммаи халойиққа равшан ва барахна айлади"². Сўзбоши шу билан тугаб, "Ҳажвиёти Султон Маҳмуд" таржимаси тўла илова қилинган. Афтидан, таржимон "Сўзбоши"ни бирон асл нусхадан таржима қилмай, бир неча сўзбошилардаги шоир ҳақидаги нақллар асосида ўзи ёзганга ўхшайди.

1 Ўша нашр, 40-бет.

2 Ўша нашр, 40-бет.

Чунки унда Фирдавсийнинг ҳаёти ва ижоди ҳамда "Шоҳнома"нинг ёзилиши ҳақидаги бир неча хил ривоятнинг изи бор. Лекин сўзбошининг охириги қисмлари "Бойсунқур сўзбошиси"га жуда ҳам яқин. Бу эса таржимон "Шоҳнома"нинг Бойсунқур нусхасидан бевосита фойдаланганлигини кўрсатади. Чунончи, таржима сўзбошисида ҳам Фирдавсий Деҳлига қочади, у ердан Тусга қайтиб, вафот этади. Бойсунқур нусхасида ҳам Султон Маҳмуд ғазабига учраган шоир ҳажвия ёзади, "сўнг ўзи Ҳиндистонга жўнамоқчи бўлади. Ва шунга жазм қилади. Мана, шу бир қанча байтни ёзиб, фарзанд қилиб олган Аёзга топширади. Султон шодланиб турган вақтда унга топширишга буюрди. Аёз қабул қилди. У билан хайрлашди, Ҳиндистонга йўл олди. Деҳлига етди. Деҳли шоҳи Фирдавсийни яхши билган эди, унинг келганини эшитиб чақиртирди ва эҳтиром кўрсатди. Бир қанча вақт Фирдавсий подшоҳ ҳузурида бўлди. Аёз бир ойдан сўнг қоғозни Султонга топширди. Султон ўқиб, хафаланди. Фирдавсийни сўради. Шу қоғозни менга берган куни сафарга кетган эди, деди Аёз. Султон унинг кетидан Хуросонга киши юборди, уни келтурсинлар, ўзр айтиб мукофотласунлар. Уни тополмадилар. Султон қанча вақт пушаймон бўлди, Ҳасан Маймандий ва бошқаларни тутиб қамоққа солди...

...Фирдавсий Деҳли шоҳининг ҳузурида бўлгач, шоҳдан Тусга қайтиш учун ижозат сўради. Деҳли подшоҳи унга сарпо берди. Фирдавсий Тусга яна қайтди. Тусда вафот қилди"¹.

Бу сўзбошининг давоми ҳам Ҳомуший таржимасидаги сўзбошига жуда яқин, форма ва услубда бироз тафовут бор, холос. Демак, Ҳомуший Бойсунқур раҳбарлигида тайёрланган ва ҳозиргача "Шоҳнома"нинг энг мукаммал нусхаларидан бири ҳисобланган нусхадан фойдаланган.

Ҳомуший сўзбошисида, бир томондан, Фирдавсийнинг шеърӣ қудрати жуда юксак баҳоланса, иккинчи томондан, Султон Маҳмуд ўта одил ва илм-маърифат ҳомийси, деб таърифланади. Бунда таржимоннинг Фирдавсий каби улкан санъаткорга ҳурмати, сарой шоирлари, амалдорларига нисбатан ғазаб-нафрати маълум даражада ифодаланган. Султон Фирдавсийни, таржимон кўрсатганидек,

1 "Шоҳнома" сўзбошиси. С. Муталибов, Т. Авазовлар таржимаси. ЎзССРФА ахбороти. Тошкент, 1948, №5, 118-бет.

Эрон ҳарбий хизматчиси Византия шаҳзодаси ва унинг хизматкорлари тасвирланган сунъий ҳайкаллар наздида

камоли инсофдан авф этиб, қидиртирмайди, балки "бу ҳажвия то қойими қиёматгача боқий қолиши"дан қўрқиб, шоирни ўз ҳажвиясидан воз кечтирмоқчи бўлади. Шоҳ иғвогарларни ҳам ўзини "бадном қилганлари" учун зиндонга ташлайди... Бу Фирдавсий даҳосининг шеър кучининг нақадар қудратли, ҳатто Султон Маҳмуддек қонхўрларни ҳам забун қила олажагини кўрсатади.

Султон Маҳмуднинг адолатли шоҳ деб тасвирланиши, биринчидан, маълум даражада ўтмиш тарихидаги анъаналарнинг таъсири бўлса, иккинчидан, эҳтимол, Ҳомуший бу ерда "Шоҳнома"ни таржима қилишни буюрган Муҳаммад Ертолнинг баъзи бир хислатларини кўзда тутгандир ёки уни маърифатпарвар, шоирларни қўллаб-қувватлайдиган шоҳ бўлишига чақирмоқчидир?! Ҳомуший таржимаси ҳар жиҳатдан асл нусхага яқинлиги билан диққатга молик, Бойсунқур муқаддимаси кейинчалик атоқли тилшунос, филология фанлари доктори Солиҳ Мутталибов ва Т. Авазовлар томонидан ҳам ўзбек тилига таржима қилинган.

II

Бойсунқур Мирзо Амир Хисрав Деҳлавийнинг ижоди ва адабий меросини ўрганиш ҳамда тўплаш билан ҳам шуғулланган. У шоирнинг девонига кирган шеърларидан 120 минг байтини, турли баёз ва тазкиралардаги тарқоқ ғазалларидан эса 2 минг байтини жамлаб, алоҳида китоб ҳолига келтиради. Мирзо Бойсунқур истеъдодли шоир, хушнавис ҳаттот ҳам бўлган. Алишер Навоий, Ҳусайн Воизи Кошифий, Сайфиддин Али Сафий каби санъаткорлар унинг ўзбек ва форсий тилларда гўзал шеърлар ёзгани ҳақида хабар берадилар. Лекин ҳанузгача унинг шеърлари топилмаган. У олти хил хатни мукамал билган, айниқса, сулс ёзувида ундан ўтадигани бўлмаган.

Мирзо Бойсунқурнинг ўзи ҳам бевосита амалий ишлар билан машғул бўлган. Давлат буюртмаси билан қурилаётган аксарият биноларнинг пештоқларини ранг ва ганч билан ўзи зийнатлаган; оригинал кошинлар ижод этган; кўплаб китобларни шахсан китобат қилган. Чунончи, "Қуръон"нинг зарҳал билан у кўчирган гўзал нусхаси ҳозир Эрондаги Остони Қудрс кутубхонасида нодир намунагина деб эмас, балки камёб нафис санъат асари сифатида ҳам сақланмоқда.

Мирзо Бойсунқур ўнлаб шоирлар, санъаткор ва олимларни ўз паноҳига олиб, уларга моддий ва маънавий ёрдам ҳам берган. Ўз даврининг машҳур шоирларидан Бобо Савдойй, Муҳаммад Паҳлавон Котибий Нишопурий, Мавлоно Юсуф Амирий, Амир Амириддин Нузлобидий, Амир Шоҳий Сабзаворий ва бошқалар бевосита Бойсунқурнинг моддий ёрдамидан баҳраманд бўлганлар.

Кўплаб санъаткор, ҳаттот ва мусаввирлар ҳам Бойсунқур Мирзонинг марҳаматидан четда қолмаганлар.

Машхур олим Хўжа Абулқодир Мароғий, хушнавис хаттот Шамсиддин Ҳиравий, бастакор ва хонанда Хўжа Юсуф Андугоний, тарроҳ ва меъмор устод Қавомиддин, ўз замонасининг пешқадам мусаввири Мавлоно Ҳалил шулар жумласидандир. Ўн бешинчи асрнинг биринчи ярмида Ҳиротда қурилган гўзал иморатларнинг кўпчилиги устод Қавомиддин ва унинг шогирдлари томонидан бунёд этилган. Бойсунқурнинг моддий ёрдами ва ҳомийлигида ижодий камолотга етган Хўжа Юсуф Андугоний кейинчалик Ҳирот мусиқа мактабининг пешвоси ҳисобланган, Ҳусайн Бойқаро ҳам мусиқий билимни ундан ўрганган. Ўз даврининг машхур хаттотлари Жаъфар Табризий, Мавлоно Фаҳриддин Азхар Табризий, Мавлоно Маъруф Бағдодий ва бошқалар Бойсунқур кутубхонасида ижодий иш билан шуғулланганлар. Бундан ташқари "Нигористон"да талайгина олимлар табиий фанлар билан шуғулланишган.

Мирзо Бойсунқурнинг бевосита моддий ёрдамида вояга етган лирик шоир, ўзбек адабиётида нома жанрини муваффақият билан давом эттирган Юсуф Амирий "Даҳнома" асарида "Нигористон"да турли илмлар бўйича амалий ишлар олиб борилиши хусусида қуйидагиларни ёзади:

Кечиб олдида юз турлук дақойиқ,
Маориф бирла анвои ҳақойиқ.

Бири ҳайъат баёзиддин териб гул,
Бири ҳикмат шафосидин бериб мўл.

Бири Иқлидис ашқолин ҳал қилиб,
Бири кўк жадвалида мадҳал қилиб.

Бири фикҳ ичида асраб мақомин,
Бири мантиқ сари элтиб каломин.

Бири жуфру хуруф илмида қоф,
Бири тарих майдонида авсоф.

Бири ашъор баҳридин сув сочиб,
Бири адвор раддидин сўз очиб¹.

¹ Муборак мактублар. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987, 64—65-бетлар.

Демак, "Нигористон"да табиий фанлар юзасидан тадқиқот олиб борадиган алоҳида бўлим ҳам бўлган экан.

Алишер Навоий Бойсунқурнинг фаолиятини қуйидагича таърифлайди: "Бойсунқур Мирзо хуштаб ва саҳий ва айёш ва ҳунарпарвар подшо эрди. Хаттот ва наққош ва созандадин ва гўянданин мунча беназир кишиким, анинг тарбиятидин ороға кирди, маълум эмаским, ҳеч подшоҳ замонида пайдо бўлмиш бўлғай".

Талантли шоир, адиб Сайфиддин Али Сафий (XVI аср) ўзининг "Турли тоифалар ҳақидаги латифалар" китобида Мирзо Бойсунқурнинг маърифат ҳомийси, зукко шеършунослиги ҳақида кўплаб халқ латифа ҳамда ривоятларни келтирган; акаси Мирзо Улуғбек билан адабиётнинг назарий масалалари хусусидаги баҳсларини нақл этган. Масалан, адибнинг ҳикоя қилишича, ана шундай даҳанаки тортишувлардан бирида Улуғбек ҳамсачиликда Низомийни устун қўйса, Бойсунқур "санъаткор сифатида Хусрав аъло" деб амир Хусрав Деҳлавий "Хамса"сини юқори баҳолаган.

Хуллас, XV асрнинг биринчи ярмидаги Ҳирот адабий ва маданий ҳаётини ривожлантиришда Мирзо Бойсунқур фаол қатнашиб, катта амалий ишларни бажарган, маданият ва санъат ҳомийси сифатида кўплаб ижодкорларнинг етишиб чиқишига сабабчи бўлган.

Машҳур совет шарқшуноси М. М. Дьяконов те-мурийлар даври маданий ҳаёти ҳақида фикр юритиб: "Навоий, Жомий ва Беҳзод даври Ҳироти, XV асрнинг иккинчи ярми Ҳирот маданий юксалиши ва гуллаб-яшнаши сарчашмаларини Шоҳруҳ даври Ҳиротидан қидириш керак",— деган эди.

Шубҳасиз, бу давр маданиятининг юксалишида Бойсунқур Мирзонинг хизмати катта. Бу ноёб истеъдод соҳибининг ҳаёти ҳамда ижодий меросини ҳар томонлама чуқур тадқиқ этиш ва ўз ворисларига етказиш бизнинг бурчимиздир.

"ШОҲНОМА"НИНГ ШУҲРАТИ

Кишилиқ тарихида шундай санъаткорлар борки, улар ўзларининг одамийлик, адолатсеварлик, дўстлик, ватанпарварлик, ҳамкорлик каби гуманистик фикрлари билан бир халқ доирасидан чиқиб, умуминсоний аҳамият касб этадилар. "Маснавий фанининг устози" (Навоий) Фирдавсий ҳам ана шундай умумбашарий аҳамиятга молик

мутафаккирлардандир. Зотан, дунё эпик поэзиясининг гултожи бўлмиш "Шоҳнома"даги ватанпарварлик, дўстлик, қаҳрамонлик, халқлар иттифоқини улуғлаш, ўзаро қонли урушларга, зулм-зўрликка қарши нафрат, тинчликсеварлик, адолатпарварликка даъват, чинакам инсоний хислатларни тарғиб этиш, халқ озодлик курашларига хайрихоҳлик, хотин-қизлар ҳақ-ҳуқуқини, иззатнафсини ҳимоя қилиш, турли халқларни тинч-тотув яшашга чақириш ғоялари ҳозир ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда.

Ана шунинг учун ҳам биз дунёдаги турли халқлар адабиётларини кўздан кечирар эканмиз, жуда кўп санъаткорлар Фирдавсийни ҳурмат билан тилга олганликларининг, унинг улкан даҳосига таъзим этиб, юксак баҳолаганликларининг гувоҳи бўламиз. Чунончи, XIII асрда яшаб ижод этган машҳур ёзувчи ва адабиётшунос олим Муҳаммад Авфий ўзининг Шарқ халқлари адабий-эстетик қарашлари тарихида муҳим ўрин тутувчи "Лубоб-ул-албоб" тазкирасида "...Кимдаким "Шоҳнома" мутолаасини ихтиёр этса, Фирдавсий қудратининг қай даражага бориб етганини билиб олади"¹ деса, ўн олтинчи асрда яшаган ёзувчи Зайниддин Восифий "...Абулқосим шоир ва фозил ва ягонаи даврон эрди"², деб шоир ижодини алоҳида таърифлайди ва унинг тақдири ҳақидаги кўп ривоятларни келтиради.

Ўтмишда рус ва Европа олимлари, шоир ва адиблари ҳам Фирдавсий ижодига қизиқиш билан қараганлар, унинг "Шоҳнома"сини сўз санъатининг юксак чўққиси сифатида юқори баҳолаганлар. Чунончи, рус адабиётшуноси В. Григорьев Фирдавсий ижодини таҳлил этар экан, "Ғоясининг кучлилиги, ҳажмининг кенглиги ва юксак бадиий маҳорати жиҳатидан Ўрта Осиё ва на Европа адабиётида у билан ("Шоҳнома" билан — Ҳ. Ҳ.) рақобат қила оладиган асар йўқ"³, деган хулосага келади. Гёте, Гейне, Жуковский, Чернишевскийларни Фирдавсийдаги ана шу бадиий юксакликда ифодаланган кучли ғоя, теран мазмун, чинакам инсоний хислатларга эга бўлган етук

1 *Муҳаммад Авфий*. Лубоб-ул-албоб, Лакнау, 1906. 22-бет.

2 *Зайн-ад-дин Васифи*. Бадоеъ-ал-вақоеъ, том 1, ИВЛ, М., 1960, стр. 455. Критический текст, комментарий и введение А. П. Бильдырева.

3 *Григорьев В.* Фирдоуси, довершитель возрождения национальной поэзии в Перс. и В. кн.: Одесский Альманах на 1939 год. Одесса, 1939, стр. 358.

Хусрав Парвиз ва унинг хизматкорлари созанда, бастакор, ҳофиз Борбод бекиниб олган сарв дарахти олдида.

образлар ҳайратда қолдирган. Машҳур адиб ва танқидчи Н. Г. Чернишевский 1863—1864 йилларда "Қиссадаги қиссалар" ("Повести в повести") романини ёзар экан, Шарқ эртаклари ва ривоятларидан баҳраманд бўлганлигини таъкидлайди, Фирдавсий ва унинг қаҳрамонларини ҳурмат билан тилга олади, уни Ғарбнинг Данте, Гомер, Мильтон, Шекспир, Бокаччо каби адиблари билан бир қаторга қўяди. "Шоҳнома"даги гўзал нарсалар

"Илиада"да ҳам, "Одиссея"да ҳам учрамайди. Гурдофарид ўзининг ички ва ташқи гўзаллиги, жасур ва ватанпарварлиги билан Шекспирнинг Дездемона ва Жульетталарини ярим йўлда қолдириб кетади, дейди, Зол билан Рудоба ўртасидаги ҳақиқий севгини, Рустамнинг ҳалқсеварлиги, ватанпарварлигини алоҳида таърифлайди¹.

Улуғ немис ёзувчиси И. В. Гёте ҳам "Шоҳнома" қаҳрамонларини баркамол образлар сифатида алоҳида таърифлайди, Саъдий, Ҳофиз, Низомий ва Фирдавсийларнинг сафида бўлишни ўзига шараф деб билади². "Шоҳнома"дан ижодий таъсирланган Генрих Гейне жаҳон адабиётида биринчи бўлиб Фирдавсий образини яратишга уриниб, "Шоир Фирдавсий" деган шеър ёзган эди. Гейне шеърда Фирдавсийни улуғлайди; у халқ тарихини, ҳаётини ва она-Ватанини куйлагани, унга мангу ҳаёт бахш этгани билан буюқдир, дейди.

Фирдавсий "Шоҳнома"си, унинг қаҳрамонлари Шарқнинг деярли барча халқлари орасида кенг тарқалган. Халқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма адабиётда ҳам "Шоҳнома"нинг изини кўриш мумкин. Сому Наримон, Золи Зар, Рустам ва Сўҳроб ҳақидаги ривоят ва афсоналар, айниқса, Кавказ ва Ўрта Осиё ҳамда араб мамлакатлари халқлари орасида кенг тарқалган. "Шоҳнома"нинг баъзи дostonлари ана шу халқлар тилларига қайта-қайта таржима қилинган. Айрим маълумотларга қараганда, "Шоҳнома" XI—XII асрлардаёқ грузин тилига халқ китоблари йўлида эркин таржима қилинган. Шунинг учун ҳам бу асарни грузин халқи ўз классик адабиётининг энг яхши намунаси ҳисоблайди. Унинг қаҳрамонлари Шота Руставелининг "Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон" асари, Давид Бинокор, Қиролича Тамаралар ҳақидаги одаларда, "Картлис Цховреба" каби тарихий хроникаларда васф этилади. Лекин энг қадимги грузинча таржималар бизгача тўла етиб келмаган³.

XV—XVI асрларда "Шоҳнома"нинг анчагина қисми "Рустамиани" номи билан қадимий Шарқ қиссалари услубида грузин тилига таржима қилинади. Кейинроқ уни

1 *Чернышевский Н. Г.* Повести в повести. Полное собрание сочинений. том 12, ГИХЛ, М., 1949, стр. 132—137.

2 *Гейне Генрих.* Собрание сочинений в десяти томах, том 3, ГИХЛ, М., 1957, стр. 43—48.

3 *Март Ю. Н.* Статьи и сообщения. Изд-во АН СССР, М.—Л., 1939, стр.91—92

шоир Серапион Сабашвили назмга айлантиради. XVII асрнинг иккинчи чорагида "Шоҳнома"нинг Заҳҳок саргузашти билан боғлиқ бўлган қисмини Мамук Таваккалшвили грузин тилига ағдарди. Грузинча таржималар ичида Хосро Турманидзе томонидан бевосита оригиналдан қилинган "Рустамиани" шърий таржимаси (XVII аср) кенг шўҳрат қозонган. Чунки таржимон асосий эътиборни "Шоҳнома"нинг халқпарварлик, ватанпарварлик, қаҳрамонлик қисмларини тўлароқ қамраб олишга жалб этиб, шоҳларнинг салтанатдорлиги билан боғлиқ саргузаштларини қисқартирган. Шунинг учун ҳам, у "Шоҳнома"нинг бош қаҳрамони — чин инсон, мамлакат ва халқнинг таянчи Ғустам номи билан аталган. 1916 йил профессор Ю. Абуладзе грузинча таржималарнинг бир қисмини нашр эттирган.

"Шоҳнома"нинг бизгача етиб келган қадимги энг мукамал таржимаси машҳур тарихчи Ал-фатҳ ибн Али ал-Бундарий ал-Исфаҳоний 1218—1227 йилларда араб тилига қилган таржимадир (бу таржима 1937 йили Қоҳирада тўла нашр этилган). Бундарий таржимаси оригиналга жуда яқинлиги ва уни деярли тўла сақлаб қолганлиги билан қимматлидир. Бу таржима Фирдавсийнинг ҳаётини ўрганиш, "Шоҳнома"нинг танқидий матнини тайёрлашда, илмий-тадқиқот ишларида энг нодир манба сифатида катта фойда берди ва бермоқда.

Фирдавсий "Шоҳнома"сининг тўла ва мукамал таржималаридан бири усмоний турк тилига қилинган таржимадир. Бу таржима XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларида Шариф Амидий (1510 йилда вафот этган) томонидан Мисрда бажарилган ва мамлюклар султони Кансух Ғўрийга тортиқ этилган. Бу ҳақда таржимоннинг ўзи асарга битган муқаддимасида "...Ал Ғўрий аввал салтанат йилинда ибтидо ўлинди, ўн йилда туганди"¹ деб қайд этган. Бу "Шоҳнома"нинг вазнини ўзгартириб қилинган биринчи туркий тиллардаги таржималардандир. Амидий оригиналнинг асосий композицион тузилиши, сюжет чизиғи, шоҳлар силсиласи, дostonлари сирасига қатъий риоя этган. Сарлавҳалар аслича (форсий тилда) қолдирилган. Дostonнинг кириш қисми анча чўзиб юборилган. Шоир худо, пайгамбар, меърож, тўрт халифа — чаҳор ёрларга, алоҳида-алоҳида ҳамд ва наът бағишлаган. "Шоҳнома"нинг таржима этиши

1 *Зайчковский*. Туреска версия "Шахнаме", Варшава, 1965, стр.10.

сабаби, Кансух Ғүрий ва отасининг мадҳи ҳақида махсус бўлим илова қилинган. Асосий текст "Сабаби таълифи баён эдур" деган сарлавҳа билан бошланади. Баъзи дostonлар "Ривоят айлади Фирдавсий они" деган ибора билан берилган. Таржиманинг охирига "Бойсунқур сўзбошиси" насрда илова қилинган. Кейинчалик турк султони Усмон II нинг сарой хизматкори Мехри афанди (ХУШ аср) "Шоҳнома"ни насрда тўла турк тилига таржима қилган. Туркиянинг Диёрбакр шаҳрида нашр этилган "Чаноқ қалъа" тўпламининг 1914 йилги сониди "Бизда "Шоҳномачилик" деган мақола босилган бўлиб, унда Фирдавсий асарининг бир неча туркча таржималари санаб ўтилган. Уларни оригинал билан чоғиштириб ўрганиш Фирдавсийшуносликнинг галдаги ва кечиктириб бўлмайдиган вазифаларидандир. Бу улкан эпосея Хўжа Ёқуб Хўжа бинни Дониёлхўжа илтимосига биноан 1837—38 йиллар орасида Қорақош шаҳрининг Қорамон кентиди Шаҳмуҳаммад ибни Хўжанизомитдин томонидан уйғур тилига насрда таржима қилинган. Таржиманинг ягона қўлёзмаси Осие халқлари институтининг Ленинград бўлими фондида сақланмоқда.

Бу улкан эпосининг айрим дostonлари озарбайжон тилига ҳам бир неча марта таржима қилинган. 1906 йили "Рустам ва Сўҳроб" дostonини машҳур муаллим ва ёзувчи Рашид Афандизода халқ дostonлари йўлида — назм ва насрда озарбайжон тилига ағдаради. Лекин бу таржима унчалик шуҳрат топмайди. 1908 йили Жалил Маматқулизовдининг маслаҳати билан шоир Аббос ога Ғойибов Назир бу дostonни оригиналдан назм билан тўла таржима қилади ва Тифлисидаги "Ғайрат" матбааси томонидан босиб чиқарилади. Мазкур асар оригинални тўла сақлаб қолиши, равонлиги, она тили бойликларидан мукаммал фойдалана билиш, бадийий юксаклиги билан алоҳида ажралиб туради¹. "Шоҳнома" Озарбайжон драматург ва бастакорларининг диққатини ўзига жалб этган. 1906 йили Шамсиддин Сомибей "Кова" дostonи асосида драма ёзди. У "Кова" ёки "Коваи оҳангар" номи билан саҳнага қўйилган. Машҳур бастакор Узиер Ҳожибекков 1908 йили 4 пардадан иборат "Рустам ва Сўҳроб" номли трагик опера яратди.

Операда Фирдавсий дostonининг мазмуни айнан

1 Султонов М. Озарбайжон адабиётида "Рустам ва Сўҳроб" дostonи. В кн. Фирдавси. Рустам ва Соҳраб, АУКЭН, Бакы, 1959, 12-бет.

берилган, асосий қаҳрамонлар сақланган. У 1911 йили 12 январда биринчи марта намойиш этилади ва сеvimли спектаклга айланиб қолади. Бундан ташқари, озар тилида "Шоҳнома", "Сибвуш" номли саҳна асарлари ҳам яратилган.

XVI—XVII асрларда "Шоҳнома" Ҳиндистонда қайта-қайта кўчирилади, ҳинд мусаввирлари унга гўзал миниатюралар чизганлар; Дорошукуҳнинг ташаббуси билан эпопеянинг уч китобдан иборат насрий варианты яратилади. Ана шу нусха 1846 йили Бомбейда ҳинд тилига тўла таржима қилинади. Дастхатда котиб ва мутаржимларнинг номи қайд этилмаган.

Фирдавсий асари ўтган асрдаёқ қозоқ тилига таржима қилина бошлаган. Атоқли қозоқ шоири ва таржимони Ўроз Молда XIX асрнинг ўрталарида Фирдавсий, Навоий, Фузулий асарларини қозоқ тилига таржима қилиш билан шуғулланади. У таржима қилган "Шоҳнома"нинг айрим қисмлари қўлёзма шаклида сақланиб қолган. XX асрнинг бошларида шоир ва публицист прогрессив "Айқап" ("Ҳайқирӣқ") журналининг муҳаррири, маърифатпарвар адиб Муҳаммаджон Сералин "Шоҳнома"нинг бир қисмини русча таржимадан ағдаради ва журналнинг 1914 йил 22—24 ва 1915 йилнинг 2—5-сонларида эълон қилдиради. Лекин "Шоҳнома" билан қозоқ халқини тўлароқ таништирган киши Шарқ адабиётининг муҳлиси, актив тарғиботчиси ва сермаҳсул таржимони Турмағамбет Изтилеуовдир.

Турмағамбет Бухоро мадрасаларида ўқиб юрган (1891—1905) вақтларидаёқ араб, форсий тилларни яхши ўрганиб, шарқ классикларининг асарларини мутолаа қилар эди. Уни кўпроқ Фирдавсийнинг "Шоҳнома"си қизиқтирар, асарнинг оригиналини ҳам, 1906—1908 йилларда Тошкентда босилган Ҳомушийнинг ўзбекча таржималарини ҳам қайта-қайта ўқиб чиққан эди. У дастлаб "Шоҳнома" мотивлари асосида "Семурғ", "Доробнома" дostonларини яратади. Шоирдаги зўр истъдод ва дostonчиликка қизиқишни кўрган дўстлари унга "Шоҳнома"ни қозоқ тилига таржима қилишни маслаҳат

1 *Исмоилов И.* Навоий ва қозоқ адабиёти. Низомий номли ТДПИ, Илмий асарлар, Тил ва адабиёт масалалари, XXIX том, Тошкент, 1961, 34—35-бетлар; *У. Субханбердина.* Казахская дореволюционная периодическая печать и художественная литература (конца XIX начала XX вв. Алма-Ата, 1964, стр.12—13.

берадилар. Шоир бу жуда оғир ва масъулиятли вазифани бажаришга киришади. Дастлаб у "Шоҳнома"нинг қўлёзма ва босма нусхаларини яна кўздан кечириб чиқади, халқ оғзаки ижодидаги турли нақл ва ривоятларни ўрганadi. 1937 йилнинг бошида таржимага киришиб, 10 ой давомида 40 минг йўлдан иборат қозоқча "Шоҳнома"ни халққа тақдим этади. Таржиманинг бир қисми 1965 йилда "Рустам-Достон"¹ номи билан босилиб чиқади.

"Ўзидан кейин бир ёдгорлик қолдиришни истаган" шоир "Шоҳнома"ни қозоқ халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган 11 бўғинли "қора ўлан" вазнида таржима қилади. Қаҳрамонларнинг руҳий кечинмалари: хурсандчилик, шодлик каби кайфиятларни эса халқ оғзаки ижодидаги "атысув" формасида беради. Турмағамбет асарни байтма-байт эмас, умуман, сюжети асосида (айрим шеърини парчалар бундан мустасно) таржима қилган. Натижада, таржимада асл сюжетдан бир қанча чекинишлар, қисқартиришларга йўл қўйилган, баъзан мутаржим ўзича воқеаларни давом эттирган ёки унга ўзидан оригинал лавҳалар киритган. Масалан, Сўҳробнинг Эронга қарши лашкар тўплаётганини билиб қолган Кайковус Рустамга қарши фитна уюштириб, икки баҳодирини уни ўлдириб келишга юбормоқчи бўлади, лекин улар шонинг бу фармонини рад этадилар...

Таржимон қаҳрамонларнинг портретини чизиш, пейзаж тасвири, ов ва турли маросимларни тасвирлашда қозоқ халқи ҳаётига хос миллий колоритни асар воқеаларига сингдириб юборган. Чунончи, тўй ва базмлар "қулон сўйиб, улоқ чопиш" билан тугайди, қаҳрамонлар овга чиққанда кўпинча "билақларига қуш қўндириб, ит эргаштириб" юрадилар. Турмағамбетнинг таржимасидаги Ашкбуснинг келбат ва салобати қозоқ халқ достонларидаги баҳодирларни эслатади:

Қулаги — киз уйга уз болар,
Туктери — болатугын тартса жел.

Шынардын саусақтары ағашындай,
Тырнағы — тулпарлардын тағасындай.

Аузи — унгириндей Асқар таудын,
Мурыны — улкен уйген шоқат шамасындай².

1 *Фирдовси*. Рустам-достон, ҚМКАБ, Алма-ата, 1961.

2 *Каратаев М.* Шеберлок шынына, ҚМКАБ, Алма-ата, 1963, 278-бет.

Турмағамбет Фирдавсий қўллаган мақол, матал, ибораларни қозоқча эквиваленти билан осонгина алмаштирган. Шунчалик улкан асарнинг қисқа вақтда таржима қилинганига қарамай, Турмағамбет оригиналнинг асосий моҳиятини сақлаб қола олган.

Етмишинчи йилларга келиб "Шоҳнома"нинг "Бижон ва Манижа", "Рустамнинг Акван дев билан жанги", "Рустамнинг Чин ҳоқони билан жанги" каби дostonлари русча таржимадан қозоқ тилига ағдарилган. Бу таржималар алоҳида ўрганишни талаб қилади¹.

Туркман халқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма адабиётида ҳам "Шоҳнома" ва унинг мотивлари кўринади. Шайдои, Маҳтумқули, Мулланапас, Сайёдий каби шоирларнинг ижодида Фирдавсийнинг таъсири сезиларлидир. Улар Фирдавсийни ҳурмат билан эслайдилар, "Шоҳнома" қаҳрамонларидан турли мақсадларда фойдаланадилар. Туркман шоирлари орасида Фирдавсийга тақлид қилиш, дostonчиликда унга эргашиш ҳоллари ҳам учрайди. Чунончи, XIX асрда яшаган туркман шоири Абдусаттор Қози "Жангнома" дostonини "Шоҳнома"дан таъсирланиб ёзган. Абдусаттор дostonдаги жанг тасвири, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатини ифодалашда Фирдавсийга эргашади; ўз қаҳрамонларини Сўҳроб, Рустам, Баҳром Гўрларга ўхшатади, доим халқ ва мамлакат гамини ўйлайдиган адолатли шоҳ ҳақида фикр юритганда Ануширвони одилни тилга олади. Умуман, "Жангнома"ни ўқиган киши шоирнинг Фирдавсий даҳосидан илҳомланганлигини кўради. Чунончи, шоир жанг тасвирида шундай дейди:

Совеш эйлэп булар Бэҳрами Гуртёк,
Гыран эйлэдилар Сухрабы шуртёк².

1934 йили бутун дунё тараққийпарвар жамоатчилиги билан бир қаторда мамлакатимиз халқлари улуғ Фирдавсийнинг туғилганига 1000 йил тўлишини кенг нишонлади. Туркменистонда ҳам бу тўй умумхалқ бай-

1 *Фирдоуси*. Кей-Хосроу: "Жазушы", Алма-ата, 1976, Аударган—Бегдилди Алдамжаров.

2 Абдысеттар казы. Женнама, Текелерин уруш кысса китаби, Туркмендовнешир, Ашгабат, 1943, 96-бет.

рамига айланди, адабий кечалар ўтказилди. Туркменистон Давлат нашриёти "Шоҳнома"дан айрим дostonларнинг оригиналини босиб чиқарди¹. 1962 йили эса, ўша нашриёт Заҳҳок, Фаридун, Зол ва Рудоба, Баҳроми Чўбина дostonларини Қ. Тангриқулов, М. Сайидов, Я. Пирқулиев ўртоқларнинг таржимасида босмадан чиқарди². Бу таржиманинг сифати у қадар яхши эмас, таржимонлар оригинални кўп ўринда қисқартириб юбориб, асарнинг гоаявий-бадий қимматига путур етказганлар; таржимада оригинал вази ҳам ўзгартирилган; номларнинг ёзилишида ҳам ҳар хилликка йўл қўйилган.

* * *

Рус ва украин халқлари ҳам Фирдавсийнинг ижоди билан қадимдан таниш, "Шоҳнома"нинг дostonлари украин ва рус тилларига таржима этилган, олимлар Фирдавсий ижодини ўрганиш ва китобхонлар оммасига етказиш билан шуғулланганлар. "Шоҳнома"нинг баъзи бир дostonлари XIX асрнинг бошларидаёқ рус тилига ағдарилган. Чунончи, 1815—1818 йилларда "Вестник Европы" журналида "Шоҳнома"дан баъзи парчалар, "Бижон ва Манижа" таржимаси эълон қилинади³. Бу парчалар "Шоҳнома"нинг рус тилига биринчи марта чет тили — француз тилидан қилинган таржималари бўлиб, унда оригиналнинг фақат мазмуни баён этилган, холос. 1818 йили "Пантеон иностранной словесности" журналида ҳам "Шоҳнома"дан парчалар босилади⁴. Дастлабки таржималар билан бир қаторда рус фирдавсийшунослиги ҳам вужудга келади. 1838 йили адабиётшунос В. Григорьев "Фирдоуси, довершитель возрожден ия национальной поэзии въ перси" деган мақола ёзади в у 1839 йили "Одесский альманах"да эълон қилинади. Автор турли

1 *Фирдавси*, "Шоҳнома", дostonҳои мунтаҳаб, НДТ, Ашқобод, 1935.

2 *Фирдавси*. Шанама, Туркмендeвнешир, Ашгабат, 1962.

3 *Фирдоуси*. Сатира на Махмуда и отрывки из поэмы "Шахнаме". Журн. "Вестник Европы", 1815, № 10; *Фирдоуси*. Отрывки из "Шахнаме", Журн. "Вестник Европы", 1918, № 23, Эпизод о Бижане и Маниже.

4 *Брагинский И. С.* Фирдоуси и его "Шахнамэ". В кн. "Фирдоуси", Шахнаме, ГИХЛ, М., 1957.

5 *Григорьев В.* Фирдоуси, довершитель возрождения национальной поэзии въ перси. Одесский альманахъ на 1939 годъ, Одесса, 1839, стр. 338—357.

тарихий манбалар, тазкиралар асосида Фирдавсийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида фикр юритади, "Шоҳнома"нинг яратилиши, шоир ва Султон Маҳмуд ҳақидаги ривоятларни келтиради. Григорьевнинг хизмати шундаки, у биринчи марта рус китобхонларини Фирдавсий ҳаёти ва "Шоҳнома"нинг моҳияти билан таништиради. Автор "Шоҳнома"нинг қаҳрамонлик, ватанпарварлик ва халқсеварлик ғоясини, бадиий қимматини алоҳида таъкидлаб, бу поэзия қадимги Рим, грек ва ҳинд поэзиясидан асло қолишмайди, дейди.

Машҳур шоир ва таржимон В. Жуковский 1847 йили "Шоҳнома"нинг Фр. Рюккерт томонидан немис тилига қилинган таржимасидан "Рустам ва Сўҳроб" дostonини эркин таржима қилади. Жуковский таржимасида оригиналнинг вазни ва оҳангдорлигига эътибор берилмаган, қаҳрамонларнинг номлари ўзгартирилган. Аммо шунга қарамай Фирдавсий сюжетини рус китобхонига мўлжаллаб қайта яратилган ана шу асар орқалигина рус халқи Фирдавсий даҳоси билан кенгроқ танишишга мурассар бўлди, ундаги қаҳрамонлик, баҳодирлик, ватанпарварлик, гуманистик мотивлар китобхонни мафтун этди. Чунки Жуковский рус китобхонининг эҳтиёжи, адабий муҳит, адабий жараён тақозоси ўлароқ Фирдавсий дostonини ўзига хос бир шеърӣ салоҳият билан эркин бадиий қайта яратган.

Украин халқини Фирдавсий асари билан илк маротаба шарқшунос А. Крымский таништирди. У 1895 йили Ж. Моҳолнинг французча насрий таржимаси асосида "Шоҳнома"нинг бошидан Манучеҳрнинг туғилишигача бўлган қисмини украин тилига ағдариб, "Жите слово" журналида эълон қилади. Афтидан, Крымский "Шоҳнома"нинг асли билан ҳам муқаммал таниш бўлган. Зероки, французча таржима насрда, украинча эса наср ва назмда бўлиб, асосий эътибор оригиналнинг асл моҳиятини ифодалашга қаратилган¹.

1905 йили С. И. Соколов "Шоҳнома"дан 500 байтни, яъни бошланишидан то "Рустам ва Сўҳроб" дostonигача оригиналдан шеър билан рус тилига таржима қилади. 1914 йили эса В. С. Соколова бир нечта парчаларни таржима қилиб, "Вестник Ленинградского университета"да

1 Эдельман А. Аз таърихи тарчимаҳои назми тоҷик ба забони украини, журн. "Шарқи сурх", 1956, № 7, саҳ. 104—110.

бостиради. Бу таржималарда асосан мазмун сақлаб қолинган бўлса-да, аммо бадий ҳарорат, поэтик жўшқинлик хийла заифдир. Машҳур рус алабиётшуноси Н. Гудзий рус халқ эртаги "Шавкатли Уруслан Залазоревич ҳақида афсона" эртагининг "Шоҳнома"даги Рустамнинг Мозандарон йўлида кўрсатган етти жасорати воқеаси таъсирида яратилганлигини махсус қайд этган¹. Чунки эртақнинг мазмуни Мозандарон девлари қўлига асир тушган Эрон шоҳи Кайковус ва халқнинг Рустам томонидан жасорат ҳамда тадбиркорлик билан озод этишига айнан ўхшайди.

Фирдавсийнинг минг йиллик юбилейи муносабати билан "Шоҳнома"ни таржима қилиш ва тарғиб этиш анча жонланиб кетди. Шоирнинг ҳаёти, ижоди, даврига бағишланган илмий-тадқиқотлар вужудга келди. Уларнинг бир қисми "Фэрдовси"² номли тўпламда эълон қилинди; "Гев ва Талханд", "Маздак", "Бижон ва Манижа" дostonларининг насрий ва шеърий таржималари вужудга келди³. Бу таржималарнинг энг муҳим фазилати шундаки, улар бевосита оригиналдан рус тилига ағдарилган, асл "Шоҳнома"нинг гоъвий-бадий қиммати бирмунча яхши сақлаб қолинган.

Кейинги йилларда "Шоҳнома"ни таржима этиш билан махсус шуғулланадиган таржимонлар отряди вужудга келдики, улар рус китобхонларини дунё маданиятининг ана шу ўлмас ганжи билан таништиришда самарали хизмат қилмоқдалар. Агар 30—40-йилларда поэманинг айрим дostonлари И. Сельвинский, М. Лозинский, М. Дьяконовлар томонидан таржима этилган бўлса, кейинги вақтларда Ц. Бону, В. Державин, С. Липкин ўртоқлар "Шоҳнома"ни тўла таржима қилиш йўлида катта муваффақиятларга эришаётирлар. Цициля Бону қаламига мансуб русча таржиманинг ҳозиргача олти жилди нашр этилди. Бу шоҳ асарнинг мукамал русча таржимасидир. "Шоҳнома" ва айрим дostonлари рус тилига турли авторлар томонидан қайта-қайта таржима қилинган, уларнинг сифати, услуби, бадий қиммати — савияси

1 Хрестоматия по древней русской литературе XI—XVII веков. Составитель Н. Гудзий. Учпедгиз, М., 1947, стр. 449—450.

2 *Фэрдовси* (934—1934). Сб. 1, Изд-во АН СССР, Л., 1934.

3 *Орбели И., Тревер К. Шатранг*. Изд-во АН СССР, М., 1935, "Восток", Сб. 11. Лит-ра Ирана X—XV вв. Изд-во Аса, И. — Л., 1935, "Бижан и Манижа", "Маздак", перевод М. Дьяконова.

турлича. Лекин, афсуски, мана шу катта бир ижодий меҳнат адабиётшунослар диққатидан четда қолиб келмоқда. Бу таржималарни қиёсий ўрганиш, илмий тадқиқ этиб, умумлаштириш шарқ классикларининг асарларини рус тилига таржима қилишнинг истиқболи учун ҳам амалий, ҳам назарий аҳамиятга эгадир.

Буюк Фирдавсийнинг мангу барҳаёт "Шоҳнома"си ўтмишда аслида ҳам, таржималари туфайли ҳам ўзбек халқи орасида кенг шуҳрат қозонган: карвонсаройлар, чойхонаю гузарларда шоҳномахонлик бир қутлуғ анъана бўлган. Ўрта Осиёда матбаа ташкил қилиниши билан "Шоҳнома"нинг асли ва ўзбекча таржималари "Шоҳнома"и туркий" номи билан 1902—1906—1908—1914 йилларда қайта-қайта чоп этилган.

Хоразмлик адиб Ҳасан Муҳаммад 1497 йили "Сиёвуш" достонининг ўзбекча насрий вариантини яратади. Кейинчалик у Хоразм ва Қорақалпоғистонда "Сиёвуш қиссаси" эртагининг яратилишига бир замин бўлган. 1750—55 йиллар орасида қўқонлик шоир Шоҳ Ҳижрон "Шоҳнома"нинг "Бижон ва Манижа" достонидан "Искандарнинг вафоти" тасвирланган бобигача насрий таржимасини яратади. Таржиманинг муқаддимасида Шоҳ Ҳижрон асарни насрий нусхадан ағдарганлигини уқтирган бўлса-да, лекин ора-сира келадиган шеърий парчалар таржимасида байтларнинг Фирдавсий қаламига тааллуқлигини таъкидлаган. Демак, у фойдаланган асл форсий "Шоҳнома" ҳам назм ва насрда бўлган. Бу ўзбекча таржимада халқ китоблари, ривоявий қиссаларнинг услуги хийла кучлидир.

Шундан сўнг "Шоҳнома"ни ўзбек тилига Низомиддин Ҳомуший, Нурмуҳаммад Бухорий, Очилдимурод Мирийлар ҳам таржима қиладилар. Ҳомуший Шоҳ Ҳижрон ишини давом эттириб, ундан қисман фойдаланиб, асарнинг бошидан "Искандар" достонигача бўлган қисмини назм ва насрда халқ китоблари йўлида таржима қилади; жуда кўп ўринларда бутун-бутун боб, парчаларнинг шеърий таржимасини беради. Ҳомуший "Ҳажвиёти Султон Маҳмуд" ва "Сабаби таълифи китоб"ни ҳам таржимага илова қилган. Ҳар икки ўзбекча таржимада достонлар асл нусхадагидек шоҳларнинг салтанатдорлиги солномасига қараб эмас, асарнинг моҳияти, асосий қаҳрамонларнинг фаолияти, саргузашти билан боғлиқ ҳолда сарлавҳаларга бўлинган. Нурмуҳаммад Бу-

كنگول، دوامه، دى، دى، دى
 بردن، عجمان، و، نخب، و، نخب، و، نخب

از، از، زم، نلى، شى، و، سوز
 نخب، كه، رفت، با، بوز، و، باز
 ندى، نشد، و، سهد، و، باز، كه

Баҳром Гур овда севгилиси Озодага ўз маҳоратини намоиш этмоқда

хорий "Шоҳнома"ни ўта эркин ағдариб, унга ўнлаб диний саргузаштларни, ортиқча тафсилотларни қўшиб юборган. Очилдимурод Мирий "Рустам ва Сўҳроб" дostonини асл вазнида ғоятда жозибали таржима қилган. 1974—1976 йиллар орасида "Шоҳнома"нинг уч жилдлик янги ўзбекча таржимаси яратилди. Уни шоирлардан Ҳ. Ғулум,

Назармат, Ж. Жаббор ва Ш. Шомухамедовлар амалга оширганлар. Таржимонлар дostonларни сайлаб олиб, тушириб қолдирганларининг қисқача насрий баёнини берганлар. Бу "Шoҳнома"нинг нисбатан тўларoқ ўзбекча шеърий таржимасидир.

Ҳозиргача "Шoҳнома"нинг ҳаммаси ёки айрим дostonлари француз, инглиз, лотин, итальян, голланд ва бошқа тилларга таржима қилинган. Биринчи марта "Шoҳнома" Я. Чемпион томонидан Бойсунқур сўзбошисининг катта қисми илова этилган ҳолда "Зол ва Рудобанинг тўйигача" инглиз тилига эркин таржима қилинган. Лекин бу таржима оригиналдан анча узоқ. Айни вақтда Л. Ланчлэ "Шoҳнома"ни француз тилига таржима қилишга киришиб, "Араб ва форс муаллифларининг афсона ва ҳикматлари" китобига "Султон Маҳмуд таърифи"нинг сўзма-сўз таржимасини киритиб, 1778 йили нашр эттиради. Шундан сўнг шарқшунос Я. Р. Валленберг "Шoҳнома"нинг дастлабки бир неча бобини таржима қилди ва у 1810 йили Венада чоп этилди. "Шoҳнома" Я. Горрес, А. Ф. Шак, Фр. Рюккертлар томонидан немис тилига, Т. Макан тексти бўйича И. Пизи томонидан итальян тилига ҳам таржима этилган. Булар орасида Фр. Рюккертнинг немисча, Жюл Мохолнинг (1800—1871) французча таржималари анча шуҳрат қозонган¹. Кейинги асрларда Европадаги кўпчилик тилларга "Шoҳнома" ана шу Жюл Мохол таржимаси ва нашри асосида ағдарилгани учун биз бу таржима тарихини кенгроқ баён қилишни лозим топдик. Жюл Мохол асли шарқшунос, француз колледжларида Шарқ тарихи, форс тили ва адабиётидан дарс берган, "Шoҳнома"нинг асл нусхаларини тўплаб юрган. Шарқшунослардан Е. Э. Бертельс, А. А. Стариков ҳамда Ш. Мухторовларнинг аниқлашларича, Жюл Мохол "Шoҳнома"нинг таржимаси ҳамда танқидий матнини яратишга умрининг 50 йилини сарфлаган. У бу улкан меҳнат жараёнида "Шoҳнома"нинг Париждаги қирол кутубхонасида сақланаётган қўлёзмасидан ҳамда Ҳиндистон ширкатига қарашли Лондондаги қўлёзмалар хазинасидаги 13 нодир дастхатлардан фойдаланган. Бундан ташқари Ж. Мохол инглиз тарихчиси Жон Мальколм ҳамда полковник Дойлларнинг шахсий кутубхоналаридаги

¹ Бертельс Е. Э. История таджикско-персидской литературы, ИВД, М., 1960, стр. 178.

"Шоҳнома"ларни ҳам кўздан кечирган. Умуман, Ж. Моҳол таржима ҳамда танқидий матни ҳозирлашда "Шоҳнома"нинг ўттиздан зиёд нусхасини кўздан кечирган¹.

Дастлаб Жюл Моҳол 1829 йили бу шоҳ китобнинг зардуштийлик динига оид қисмини "Шоҳнома"дан парчалар" номи билан алоҳида китоб сифатида чоп эттиради. 1839 йили эса, "Шоҳнома"нинг тўла французча таржимасининг биринчи жилди нашрдан чиқади. У асарнинг бошидан то "Кайковуснинг Барбаристондаги саргузашти ва ўзга дostonлар" боби билан якунланади; 1842—48 йилларда таржиманинг иккинчи ва учинчи жилдлари нашр этилади. Француз буржуа революциясидан сўнг ҳукумат фармони билан "Шоҳнома" таржимаси ҳамда текстининг наشري тўхтатиб қўйилади. Фақат 1855—1878 йиллар орасида мутаржим ва унинг содиқ шогирди Барбиэ де Майнер заҳмати туфайли асарнинг қолган уч жилди нашр этирилади. Моҳол ишининг якуни Франция таржимачилиги тарихида ўзига хос бир инқилоб ясади"².

Моҳолнинг бу таржимаси туфайли Францияда улуг Фирдавсийнинг ҳаёти ва ижодий меросини ўрганишга жиддий киришилди. Таржимоннинг ўзи ёзган муқаддимада ҳам шоир ижоди ва "Шоҳнома"нинг етакчи хусусиятлари анча батафсил ёритилган. Бу таржимада Шарқу Ғарб халқларининг ривоявий қисса ҳамда романлари услубидан фойдаланилиб, ўзига хос бир асар яратилган, "уни француз тилидаги бадий асар сифатида мутолаа қилиш мумкин"³.

Кейинчалик Моҳол таржимасини қайта нашр этиш билан бирга 1934—1935 йиллар орасида Огюст Брикту "Зол ва Рудоба", "Рустам ва Сўҳроб" дostonларининг шеърий таржималарини яратди. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, Франция шарқшунослари "Шоҳнома" таъсирида яратилган дostonлар, насрий "Шоҳнома"ларни ҳам таржима қилиб, асли билан бирга нашр этиш каби хайрли ишни ҳам давом эттиришган. Чунинчи, 1900 йили насрий "Доробнома" ҳамда Саолибий "Шоҳнома"си асл матни билан ёнма-ён Х. Зотенберг томонидан таржима қилиб

1 Бертельс Е. Э. Ўша асар, 170-бет.

2 Шокир Мухтор. Адабиёти тоҷик дар Франция, Душанбе, "ИРфон", 1985, саҳифа 24.

3 Шокир Мухтор. Ўша асар, 26-бет.

нашр этирилади. Китоб 748 саҳифадан иборат бўлиб, 47 бетдан иборат мукамал сўзбоши ҳам илова қилинган.

Юқорида таъкидланганидек, Жюл Мохолнинг таржимаси "Шоҳнома"нинг Европада тарқалишига замин яратди. Ана шу таржима ва у билан ёнма-ён босилган асл матнни ижодий, танқидий ўрганиш асосида бу эпопея И. Пизи томонидан италян тилига (1880—1885 йиллар орасида), немис шарқшуноси Фр. Рюккерт томонидан немис тилига таржима қилинади.

Демак, "Шоҳнома" ўзининг юксак ғоялари, бадий қудрати билан ҳамма даврларда барча халқларнинг илғор зиёлиларию санъаткорларининг диққатини ўзига жалб этган. Ҳар бир халқ адиби унда ўз эли, юрти манфаатлари билан муштарак ғояларни, инсон камолоти учун наф келтирадиган гуманистик жиҳатларни илғаб олган ва ундан юртдошларини баҳраманд этиш йўлида фидойилик кўрсатган. Бу эса тараққийпарвар инсониятнинг ҳамкорлигу ҳамжиҳатлиги равнақи учун ўзига хос бир маънавий улуш бўлиб қўшилаверган. Фирдавсий қаҳрамонлари сиймосидаги ватанпарварлигу гуманистик руҳ билан Ғарбий Европа саргузашт романларидаги жавонмардлик ғоялари ўртасида қандайдир ҳамоҳанглик мавжудлигининг боиси ҳам шундадир. Шунинг учун ҳам "Шоҳнома" Франция ва бошқа Ғарбий Европа мамлакатларида қайта-қайта нашр этилиб, кенг тарқалган.

Абулқосим Фирдавсий "Шоҳнома"нинг алоҳида боблари ҳамда Гуштасп достонида Ўрта Осиё ва Эрон халқларининг исломгача бўлган дини зардўштийлик ҳамда унинг асосчиси Зардўшт ҳақида меҳр билан ёзади, уни мўъбадлар мўъбади — донишмандлар пешвоси, пайғамбар деб таърифлайди, у асос солган қомусий китоб "Авесто"ни кўп тилга олади. Ҳақиқатда ҳам, Зардўшт Шарқнинг биринчи файласуфи, нотики, шоири, донишманди, халқ доҳийси ҳисобланади.

Чет эл ва совет олимларидан Ян Рипка, К. В. Тревер, Е. Э. Бертельс, С. П. Толстов, И. С. Брагинский, Б. Гафуров, М. Дяконов, Х. Мирзозодаларнинг тадқиқотларига мулоҳазаларга қараганда, Зардўшт эрамыздан олдинги VI асрда яшаган. У Хоразм ҳокимлигига қарашли чорвадорлик билан шуғулланган Спитама уруғидан бўлган. Отасини Паурушаспа, онасини эса Дугдова деб аташган. Болалигиданоқ от ва туя боқиш билан шуғулланган Зардўшт чорвадор қавмлар орасида юриб, уларнинг урф-одатлари, дину удумларини ўрганган, ҳар хил эътиқоддаги кишилар пешволарининг суҳбатларида бўлган. (Биз ушбу мақолани ёзишда юқорида тилга олинган олимларнинг асарларидан, "Авесто"нинг "Маориф ва маданият" газетаси, "Садои Шарқ", "Памир" журналларида эълон қилинган матнidan фойдаландик—Ҳ.Ҳ.).

Маълумки, қадимги ота-боболаримиз турли-туман динларга топинган, у билан боғлиқ кўплаб расм-русмларни бажарган. Ана шулардан бири ҳар бир қабиланing ўз худосига қурбонлик қилиш одатидир. Чорвадорлар орасида кезиб юриб, мўйсафидлар гурунгида бўлган Зардўшт кўп қурбонлилик натижасида борган сари молларнинг камайиб, қирилиб кетаётганини кўриб азият чекади, бунинг оқибати хунук бўлишини кўра билади;

қабилалар орасида тез-тез содир бўладиган низо, қирғин урушларнинг негизи ҳам мана шу одат билан боғлиқлигини ҳис этади. Турфа дунёқарашдаги кексалар билан бўлган суҳбат, баҳслар натижасида Зардўшт кўпхудоликнинг зарарини тўла тушуниб этади ва йигирма ёшида ўзининг нор туясига миниб (Зардўшт — сариқ туя эгаси демакдир) қишлоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар кезади, яккахудолик ғоясини тарғиб этади; уч ўғли, уч қизи билан оиласини хавф остида қолдириб, бу йўлда фидойилик кўрсатади. Натижада, ўн йилдан кейин ягона худо Ахуромаздани кашф этади ва қабила, уруғчилик эътиқодларига қарши яккахудолик ғоясини тарғиб қилишни асосий мақсад қилиб қўяди. Бу ишда у инсон руҳиятига яқин турадиган халқ шеърятидан усталик билан фойдаланган. Зардўшт илгари сурган ғоянинг негизини икки нарса ташкил қилади: мутлақ моя Хурмузднинг яккаю ягоналигини тан олиш; яхшилик билан ёмонлик, ростгўйлик билан ёлғончилик, зулмат билан нур ўртасидаги доимий кураш ҳақидаги таълимот — борлиқни иккига бўлиб қараш — дуалистик қарашга содиқ қолишдир. Зардўшт камбағал бўлган. У оту туяси камлиги, ўз ақидаларини ёйиш йўлида маблағсизлигидан шикоят қилади, нолийди.

Зардўшт таълимоти тобора халққа таъсир ўтказаётганини сезган мухолифлари унга қарши қатъий курашга киришадилар. Ҳаёти хавф остида қолган Зардўшт бир гуруҳ тарафдорлари билан Эронга қочиб ўтади ва ўз таълимотини узил-кесил шакллантиради.

Зардўшт шоҳ Гуштаспнинг вазири Фрашаштранинг қизи Ҳавовига уйланган бўлиб, Иставатра, Урвататнара, Хваречитра номли уч ўғли ҳамда Френи, Трити, Поуричиста номли уч қизи бўлган. Доро I ҳукмронлиги даврида (эрамиздан олдинги 522—486 асрлар) хоҳомашинлар сулоласининг расмий дини зардўштилик бўлган.

Фирдавсий ва Берунийларнинг тасвирича, Зардўшт биринчи бўлиб ўз динини Эрон шоҳи Виштаспга асослаб кўрсатиб, унинг эътирофини қозонади. "Шаҳристонҳои Эрон" китобида Виштасп фармонига кўра Зардўшт 1200 бобдан иборат панднома — "Авесто"ни олтин тахтачаларга ёзиб, шоҳнинг оташкадасига топширган" деб ёзилган. Шундан сўнг шоҳ пайғамбарнинг тарафдори сифатида янги диннинг ашаддий тарғиботчисига айланди. Бу орада

Амунинг икки соҳилидаги юртларнинг ҳоқими Аржасп акаси Виштаспни аждодлар эътиқодидан қайтганликда айблаб, унга қарши лашкар тортади. Тенгсиз муҳорабада Аржасп ўлдирилади. Натижада Эрону Туронда оташпарастлик — зардўштиийлик дини тўла жорий этилади. Зардўштнинг хоҳиши ва Виштаспнинг фармониға мувофиқ барча шаҳарларда оташкадалар — ибодатхоналар қурилади. Ана шундай оташкадалардан бири — энг улкани Балх шаҳрида қад кўтаради. Зардўшт 77 ёшида ушбу олтин суви билан зарҳалланган бинода ибодат пайтида кўпхудолик тарафдори Братарвахш томонидан чавоқлаб ўлдирилади. Аммо унинг таълимоти, асос солган дини Ажам ўлкаларида ислом мажбуран қабул қилдирилгунга қадар муқаддас эътиқод бўлган. Ҳозир ҳам Жанубий Ҳиндистонда юз мингдан зиёд, Шимолий Эронда бир неча минг киши зардўштиийлик эътиқодидадирлар.

Ўрта Осиё халқлари орасидаги турли маросимларда, баъзи удумлар юзасидан шам ёқиб қўйиш, тўйларда гулхан ёқиб, унинг атрофида базм уюштириш, келинни кўчага гулхан ёқиб унинг атрофида бир айлантиргач, уйга олиб кириш; чавандозларни катта гулхан алангасидан сакраб ўтишлари, йўргакланган чақалоқни гулхан устидан у ёқ-бу ёққа отиб олиш ва бошқа анъаналар ҳам оташпарастликнинг ҳамон сақланиб келаётган удумларидандир.

АВЕСТО

"Авесто" зардўштиийлик динининг муқаддас китоби бўлиб, унинг илк саҳифалари Зардўшт томонидан 548—529 йиллар орасида Амударё соҳилларида яратилган. Кейинчалик Жанубий Эронда оташпарастлик динининг уламо-коҳинлари томонидан тўлдирилиб, такомиллаштирилган. Бу китоб 12 минг ҳўкиз терисига битилган, македониялик Александр Шарқни забт этганда унинг нодир нухасини Элладага элтиб, керакли жойларини таржима қилдирган, қолганини эса ёқтирган. Эрамизнинг биринчи асрида ашконийлар ҳўкмдори Валагес Аршакид ва учинчи асрда ҳамда Хусрав Парвиз, Шопури Хурмузд даврида "Авесто" бир неча бор кўчирилган, қайта тикланган. Кейинги вақтларга қадар "Авесто"нинг ватани хусусида олимлар ўртасида жиддий баҳслар бўлиб келарди. 80-йилларнинг ўрталарига келиб барча тадқиқотчилар "Видевдад"да учрайдиган Марв, Бақтрия, Ҳирот, Сўғд,

Нисо, Хоразм, Сиистон, Амударё, Сирдарё каби жуғрофий атамаларга асосланиб, "Авесто"нинг ватани Ўрта Осиё ва унга чегарадош юртлардир, деган қатъий хулосага келдилар. Ҳақиқатда ҳам "Авесто"даги жуғрофияга доир маълумотлар бу хулосани тўла тасдиқлайди. Зероки, унда икки дарё ҳудудидаги жойлар, тоғлар, яйловлар ҳақида мулоҳазалар кўп.

Араблар VIII асрда Эронни забт этганда зардўштийликка садоқатини сақлаган бир неча минг маҳаллий аҳоли Жанубий Ҳиндистонга қочиб ўтадилар. Улар қадимги маданият, адабиёт ва этиқодга доир ёдгорликларни ҳам ўзлари билан элтадилар. Жумладан, "Авесто"нинг тўртдан бир қисмининг энг нодир нусхасини ҳам ўзлари билан сақлайдилар.

1723 йили инглиз олими Жорж Боуже "Авесто"нинг бир нусхасини Ҳиндистондан элтиб Оксфорд коллежининг кутубхонасига топширади. Шундан сўнг бир неча йил оташпарастлар орасида юриб, уларнинг қадимги тилини ўрганган француз олими Анкетиль Дюпперон 1771 йили "Авесто"нинг бир қисмини сўзбоши, асл матн ва таржимаси билан нашр этади. Бу иш туфайли Ғарбий Европада "Авесто"га қизиқиш ва ўрганиш авж олади.

Ҳозир ана шу дастхатлардан бири Бомбайдаги Кома шарқшунослик институтида сақланади. Бу институт зардўштийларнинг маданий маркази бўлиб, шу жамоа маблағи ҳисобига ишлайди. Китоб 1615 йилда парфиёни ёзувида кўчирилган бўлиб, 672 бетдан иборат¹.

Бизга қадар "Авесто"нинг қуйидаги қисмлари етиб келган:

1. Ясна — ибодат пайтида ижро этиладиган матнлар. 72 бобдан иборат бўлган бу қисмнинг 17 боби Зардўшт қўшиқлари — Гот мадҳиялардан иборат.

2. Яшт — оташпарастларнинг Оллоҳни тавсиф этадиган махсус оҳанглар асосига қурилган мадҳиялари.

3. Вендидод — девларга — зулмат тимсолига қарши қонунлар мажмуаси. Мазкур бўлимда диний қонунлар матни, қадимги дostonлар, мифларнинг мазмуни, парчалари сақланган, мифологик қаҳрамонларнинг номлари зикр этилган.

4. Виспарад — бутун борлиқ Оллоҳники. Ибодатлар тўплами, ибодат йўсинлари.

¹ Фозила Сулаймонова. Юлдузлардай сочилмиш тарих, "Шарқ юлдузи", 1990, 3-сон, 181-бет.

"Яшт" ҳамда "Вендидод"да Зардўштнинг шахсияти, руҳий олами, ижтимоий келиб чиқишига оид далиллар, зардўштийликнинг тарқалиши йўлидаги зиддиятлар ҳақида маълумотлар мавжуд.

БИЛИМЛАР ХАЗИНАСИ

"Авесто" зардўштийликнинг муқаддас китоби бўлиши билан бирга, илм-фан, ҳаётнинг барча соҳалари бўйича мукамал маълумот берадиган улкан, энг кўҳна манба ҳисобланади. Грек олими Плиний "Авесто"ни 2 миллион байтдан иборат (эрамиздан олдинги 3 аср) деган эди. Биз ундан Ўрта Осиё, Эрон ва Озарбайжон халқларининг энг қадимги маросимлари: урф-одат, эътиқод, ибодат пайтида қироат қиладиган оятлари, диний маросимларда ижро этадиган кўшиқлари, минглаб халқ оҳанглари ҳақида маълумот оламиз. Бундан ташқари, китобда қадимги халқ оғзаки ижодига тааллуқли ягона сюжетлар — дostonлардан парчалар мавжуд; Жамшид, Каюмарс, Митра, Анахита, Ардивиссура, Заҳҳок, Фаридун, Баҳром сингари кўплаб мифологик образлар, осмоний ривоятлар билан боғлиқ атамалар тилга олинади; "Мавзун сухан" — алоҳида ҳижо ва қофияли шеър" ҳақида маълумот берилади. Чорвадорлик, деҳқончилик, савдо-сотиғу ҳунар-мандчилик билан боғлиқ жуда кўп лавҳалар, мулоҳазалар баён этилади. Масалан, Зардўшт қурғоқчилик юз бериши билан деҳқончиликка завол келиб, яйловлар камайиб, чорва моллари қирилиб кетаётганидан Ахуромаздага илтижо билан мурожаат этади.

Бундан ташқари, "Авесто"да эрамиздан олдинги икки мингинчи йиллардан тортиб то олтинчи асрларгача бўлган даврдаги Ўрта Осиё ва Эрон халқлари тарихига доир, Сирдарё ва Амударё соҳилларида яшайдиган халқларнинг ижтимоий турмушига оид маълумотлар бор. Чунончи, китобда шу сарзаминларда истиқомат қилган халқларнинг касб-кори, савдо-сотиғи, қўшни халқлар билан муносабатлари баён қилинган; ҳар бир касб, ҳунар эгасининг жамиятда тутган ўрни алоҳида қайд этилган. Деҳқонлар билан чорвадорлар жамият моддий неъматларини яратувчилар сифатида таърифланган.

Бундан ташқари мазкур обидада иқтисодий ҳаёт, жуғрофия, фалакиёт, илми нужум, ижтимоиёт, биология, фалсафа ва тиббиётга доир кўп қимматли маълумотлар

мавжуд. "Авесто"даги тиббий далиллар ота-боболаримизнинг табобатга доир қарашлари рим, юнон ва араб табобатидан кўҳна ва узоқ тарихга эга эканлигини кўрсатади. Ундаги тиббий маълумот кўпроқ "Вендидот"нинг турли жойларида учрайди. Биз шу ўринда "Авесто"даги тиббий қарашга кенгроқ тўхтаймиз. Ундаги тиббий фикрларни тахминан қуйидагича тасниф этиш мумкин:

1. Ташреҳ (анатомия) ва мизож (физиология).
2. Беморликларнинг олдини олиш воситалари.
3. Касалликлар ҳақидаги маълумотлар.
4. Беморларни даволаш йўллари.
5. Табибларнинг ахлоқи ва табобатга оид баъзи қонун-қоидалар.

"Авесто"да инсон организми мушак, суяк, тери, мия, асаб, бадан юнги, томир ва қонга (асаб ва мия — ерга, бадан туки дарахтга ўхшатишган), бадандаги томирлар қора қонли томирлар, қизил қонли томирлар ва оқ, яъни қонсиз томирлар (асаб)га бўлинган.

Баданнинг қуввати эса жон, виждон, равон (тан), идрок ва азалий (қадимий) руҳ каби 5 қисмга бўлинган. Мижозни эса ҳарорат (иссиқлик), рутубат (совуғлик), бурудат (намлик) ва қуруқликка бўлинган. "Жигар қон манбаи бўлиб, ўнг томонда жойлашган", дейилади.

"Авесто"да ер, сув, замин, хона, бадан, кийим-кечак, озиқ-овқатларни тоза тутиш ва сақлашга алоҳида эътибор берилган. Унда гўристонларни шаҳар ва қишлоқлардан йироқда ташкил этиш, уни ўраб қўйиш, мурдашуйларнинг махсус тозаликка риоя қилиши, мурда теккан либос, палос, ерларни қатрон қилиш хусусида фикрлар мавжуд. Инсон ёки ҳайвон ўлиги тушган сой, ариқ, ҳовуз, қудуқларни бир неча марта қатрон қилиш (сувга тўлдириб бўшатиш, ёмғир суви билан ювиш, тўлдириб бўшатиш) таъкидланган. "Унинг (сувнинг) устига уч марта ёмғир ёғиб ўтсин, сўнгра у олдингидек инсон ва ҳайвон ичадиган сувга айланади". Аҳурамазда жавоб берди: ўт-ўланлар ҳамда мевали дарахтлар экилган, сувлари ҳамиша равон бўлган замин энг яхши ердир. Аёл ва фарзандлари сарсон ва саргардон юрадиган (ғизо тополмайдиган) ер энг ёмон заминдир. Ерни ифлос қилган ва уни асраш қоидаларини бузган шахслар "400 қамчи

уриш жазосига" гирифтор қилинарди. Инсон яшаётган хонадаги обрез-хонада ювиниш ва чўмилиш қатъиян манъ этилган. "Авесто"даги муҳит тозалигини сақлаш ва касалликларнинг олдини олиш воситаларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Ахлатларни бекитиш, ифлосланган жойларни тупроқ, тош, кул билан кўмиб ташлаш. Шу йўл билан микроблар ўлдирилган ёки камайган.

2. Оташ, иссиқлик ва совуқлик йўли билан йўқотиш. "Авесто"да оташ покловчи ва офатни кеткизувчи восита. У билан, ҳатто, кийим-кечакни зарарсизлантирилган.

Кимёвий йўл: кул, сирка шароб, турли гиёҳлар (исфанд, мехак, садаб, пиёз, алое, сандал) тутатиш йўли билан. Буларнинг кўпи ҳозир ҳам микробкушдир. "Вандидод"нинг 5-бобида шамол, ҳайвон, парранда, пашша орқали турли касалликларнинг тарқалиши қайд этилган. Касаллик тарқатадиган ҳайвон ва ҳашаротларни йўқотишга даъват этилган ҳолда "Авесто"да уй жониворларини эҳтиёт қилишга даъват кучли бўлган. "Вандидод"да "...сув ёки (ов) итини ўлдирган киши 10 000 барсум, 10 000 руҳиятни тетиклаштирадиган ўсимлик барги бериши лозим. Шунингдек, у 1000 та эчкиэмар, 1000 та сув қўнғизи, касал тарқатувчи пашшани ўлдириб, гуноҳини ювиши лозим".

"Вандидод"нинг 5- ва 17- бобларида доимий бадантарбия билан шуғулланиш, кунда юз-қўлни бир неча марта ювиб туриш, сочини тоза тутиб, тирноқларини тез-тез олиб туриш тавсия этилади. Инсон меъёри билан доим тўқ юриши, кўпроқ гўшт истеъмол қилиши лозимлиги уқтирилган.

"Авесто"да иссиқлик, совуқ ҳаво, очлик ва пурхўрлик, руҳий изтироб, бузилган таомни ейиш, тозалikka риоя қилмаслик; Ахриман юборган қурт, пашша ва бошқа ҳашаротлар, ёмон ҳаво касалликларнинг асосий манбаи дейилади. Унда 9999 касалликни Ахриман пайдо қилди, дейилади.

Эркак зурёд қолдириш қобилиятига эга бўлса-ю, аммо уйланмаса, унга тамға босишар ёки белига занжир боғлаб юришга мажбур қилишарди. Баъзан бундай эркакни қопга солиб калтаклашган. "Авесто"да қариндошларнинг ўзаро оила қуриши ман этилган. Қавм ва уруғ қонини тоза, авлодни бенуқсон сақлаш учун шундай қилинган. Кўп болали оилаларга давлат ҳисобидан нафақа тайинлаш

лозимлиги қайд этилган, бирийўла 2—3 та туққан аёллар мукофот олишга сазовор, деб уқтирилади.

"Вандидод"да касалликларни режим, парҳез, дуо, дори, жарроҳлик йўллари билан даволаш айтилган ва доривор ўсимликларнинг номи берилган: шира, барг, гул, дон, мева, бута, гиёҳ илдизи ва ҳоказо. Улар заъфарон, коски, кунжут, кўкнор, сипонд, зира, пиёз, сиёҳдона (седана), савсан, қатрон, найшакар, турп, хурмо, сабзи, беҳи, шакар, асал, зайтун мойи ва бошқалардан тайёрланган. Жарроҳликда асл шаробга наша қўшиб бериб, беҳуш қилиб кесишган. Буқротнинг табиблар қасамёди ҳақидаги фикридан бир неча аср бурун "Авесто"да табибларнинг махсус қасамномаси келтирилган; табобат рамзи — илон заҳар сочаётган идиш — жом тасвири ҳам илк бор шу китобда тасвирланган. Унда қадимги кишиларнинг ўртача умри 800—900 йил бўлиши, айрим одамлар яшаш шароити, муҳитига қараб 1400 йилгача умр кўриши мумкинлиги уқтирилган.

Хуллас, қадимги аждодларимиз яратган "Авесто" дунёдаги энг қадимий, ноёб билимлар хазинасидир. Унда оламдаги барча — диний, дунёвий, табиий фанлар бўйича теран мулоҳазалар мавжуд. Биз Гиппократдан олдин тиббиётнинг нозик жумбоқларини ечган, фалакиёт, мусиқа бўйича шоҳ фикрларни ўртага ташлаган, ўз донишмандлиги, нотiqлиги билан Ажам халқларини ўзига эргаштира олган Зардўшт билан ҳар қанча фахрлансак эрийди.

Рум ва Турон ҳокимлари Салм билан Тур бахиллик қилиб укалари Эражни номардларча қатл этмоқчи бўладилар. Эраж бскорга қон тўкманглар, мункайиб қолган отамиз бағрини доғ этманглар, агар сизларга тож-тахт, мулк, хазина керак бўлса, икки қўллаб топшираманда, бир гўшада ўз меҳнатим билан ризқ-рўзимни топиб еб юраман, "меҳнат билан дон топувчи чумолига озор етказманглар" дейди. Лекин бадхоқ газандалар Эражнинг насиҳат ва ўтинишини эшитишни ҳам истамай, бошини оладилар. Худбинлик, молпарастлик ҳисси натижасида рўй берган бу қотиллик лак-лак халқнинг қирилиб кетиши, турли вилоятлар ўртасида жангу жадалларнинг авж олишига олиб келади; аждоди, ери, эътиқоди бир қавмлар бир-бири билан қирпичоқ бўлади, сулҳу амният ўрнига адоват уруғи сепилади. "Шоҳнома"да тасвирланган бундай воқеалар партия ва ҳукуматимиз СССР халқлари монолит бирлигини янада жипслаштириш сиёсатини олиб бораётган, давлат, мансаб-мартаба таллашиб бегуноҳ меҳнаткашларнинг қирилиб кетишига олиб келаётган Афғонистондаги жанглару Ливандаги гуруҳларга бўлиниб олган мусулмонларнинг бир-бирини қатли ом қилишининг олдини олишга куч-ғайрат сарф қилаётган ҳозирги кунларда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Ҳа, Фирдавсийнинг минг йил олдин бадий теранликда ифодаланган инсонпарварлик, халқлар дўстлиги, ватанпарварлик, чин инсоний севги, турли эътиқоддаги қабила ҳамда элатларнинг тинч-тотув яшаш учун кураш ғоялари барча замонларда, ҳамма тараққийпарвар руҳдаги авлодларга юксак идеалларни барқарор қилиш учун курашда маънавий қурол сифатида хизмат қилаверади. Зероки, улкан санъаткорлар ижодининг қиммати бир халқ доирасида қолиб кетмайди, ўз замони билан белгиланмайди, у асрлар оша умумбашарий моҳият касб этиб бораверади. "Шоҳнома" ғояларининг ҳамиша замонавий эканлигининг, илғор кишилар билан ҳамиша ҳамқадам ва ҳамнафаслигининг сирини ҳам ана шу умуминсонийлигидадир.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Буюк даҳо тақдири	5
Барҳаёт обида	10
"Шоҳнома"да руҳият тасвири	40
"Шоҳнома"да хотин-қизлар образи	54
Мирзо Бойсунқур — "Шоҳнома"нинг илк тадқиқотчиси	61
"Шоҳнома"нинг шухрати	70
Зардушт — Заратустра	87
Авесто	89
Билимлар хазинаси	91
Хотима	95

Ҳамиджон Ҳолидов

На узбекском языке

Слава "ШАХ-НАМЕ"

Издательство "Ўзбекистон" 1991, 700129, Ташкент,
Навои, 30

Кичик муҳаррир Н. Умарова
Бадий муҳаррир А. Деҳқонхўжаев
Техник муҳаррир А. Бахтияров
Мусаҳҳиҳ С. Назарова

ИБ № 5416

Теришга берилди 6.02.91 Босишга рухсат этилди 3.04.91.
Формати 84x108/32 № 1 офсет қоғозга "Таймс" гарнитурда офсет
босма усулида босилди. Шартли бос.л. 5,04. Шартли кр.-отт. 5,25.
Нашр л. 5,75. Тиражи 6000. Заказ № 782
Баҳоси 1 с. 20 т.

"Ўзбекистон" нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий, 30.
Нашр № 174-90

Ўзбекистон ССР Матбуот давлат комитети, Тошкент рангли босма
фабрикасида босилди. 700128. Тошкент, Усмон Юсупов 88,
полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг босмахонасида босилди.